Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

2013 / CULTUUR IN BEELD /

2013

CULTUUR IN BEELD

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 **De maatschappelijke waarde van cultuur; managementsamenvatting** **7**
1.1 Inleiding 7
1.2 Actuele trends 7
1.3 Gevolgen voor gesubsidieerde culturele sector: een eerste beeld 9
1.4 Ontwikkelingen volgen 11

Hoofdstuk 2 **De waarde van cultuur** **13**
2.1 Inleiding 13
2.2 Cultuur in de zorg 14
2.3 Leefomgeving 20
2.3.1 Transformatie 20
2.3.2 Gemeentelijk beleid 21
2.4 Onderzoeken en zichtbaar maken 21
2.4.1 Kennis in kaart brengen 22

Hoofdstuk 3 **Cultuureducatie en cultuurparticipatie** **25**
3.1 Inleiding 25
3.2 Cultuureducatie in het onderwijs 25
3.2.1 Het belang van cultuureducatie 25
3.2.2 Cultuureducatie op school 27
3.2.2.1 Muziekeducatie op de basisschool 30
3.2.2.2 De canon in het basisonderwijs 30
3.2.2.3 Cultuurkaart 32
3.2.2.4 Leesbevordering 32
3.2.2.5 Schoolbesturen primair onderwijs 35
3.3 Receptieve cultuurdeelname 35
3.3.1 Trends cultuurparticipatie bevolking 35
3.3.2 Potentieel bereik en beleving van de kunsten 38
3.3.3 Cultuurparticipatie via audiovisuele media en internet 41
3.3.4 Cultuur op televisie bij de publieke omroep 44
3.3.5 Internet en sociale media 46
3.3.6 Lezen via het e-boek 48
3.4 Amateurkunst 48
3.5 Vrijwilligerswerk 52

Hoofdstuk 4 **De economische waarde van cultuur** **57**
4.1 Inleiding 57
4.2 Economische kerncijfers 57
4.2.1 Bijdragen aan economie 57
4.2.2 De bredere economische impact van de culturele sector 58
4.2.2.1 Het belang van cultuur voor steden en regio's 58
4.2.2.2 Toerisme 59
4.2.2.3 Europese Culturele Hoofdstad en city marketing 60
4.2.3 Export en internationalisering 61
4.3 Economische ontwikkelingen & ondernemerschap 68
4.3.1 De gevolgen van de economische crisis 68
4.4 Werkgelegenheid 74
4.4.1 Omvang sector 74
4.4.2 Aansluiting onderwijs-arbeidsmarkt 77
4.5 Filantropie 80
4.5.1 Ontwikkeling van geven aan cultuur 80
4.5.2 Geefcampagne 85

Hoofdstuk 5 **De gesubsidieerde sectoren** **87**
5.1 Inleiding 87
5.2 Ontwikkeling uitgaven cultuur G35 en provincies 87
5.3 Ontwikkelingen in het gesubsidieerd cultuurbestel 88
5.4 De prestaties in de gesubsidieerde culturele sector 91
5.5 Sectorale beelden 98
5.5.1 Ontwikkelingen in de podiumkunsten 98
5.5.2 Prestaties van podiumkunstinstellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 101
5.5.3 Ontwikkelingen bij de musea 104
5.5.4 Prestaties van musea in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 (31 instellingen) 105
5.5.5 Ontwikkelingen in de beeldende kunst 105
5.5.6 Prestaties van beeldende kunstinstellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 107
5.5.7 Ontwikkelingen in de filmsector 108
5.5.8 Prestaties van de filmfestivals in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 (5 instellingen) 109
5.5.9 Ontwikkelingen in de architectuur, vormgeving en nieuwe media 109
5.5.10 Prestaties van de architectuur, vormgeving en nieuwe media in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 111
5.5.11 Ontwikkelingen in de letteren en bij bibliotheken 111

Bijlage **115**
• Erfgoed 116
• Podiumkunsten 122
• Beeldende kunst 126
• Film 128
• Letteren 131
• Creatieve industrie 132
• Decentrale sectoren 136
• Afbakening culturele sector 138
• Bijlage hoofdstuk 5 140
• Literatuur 145
• Websites 151

Colofon **153**

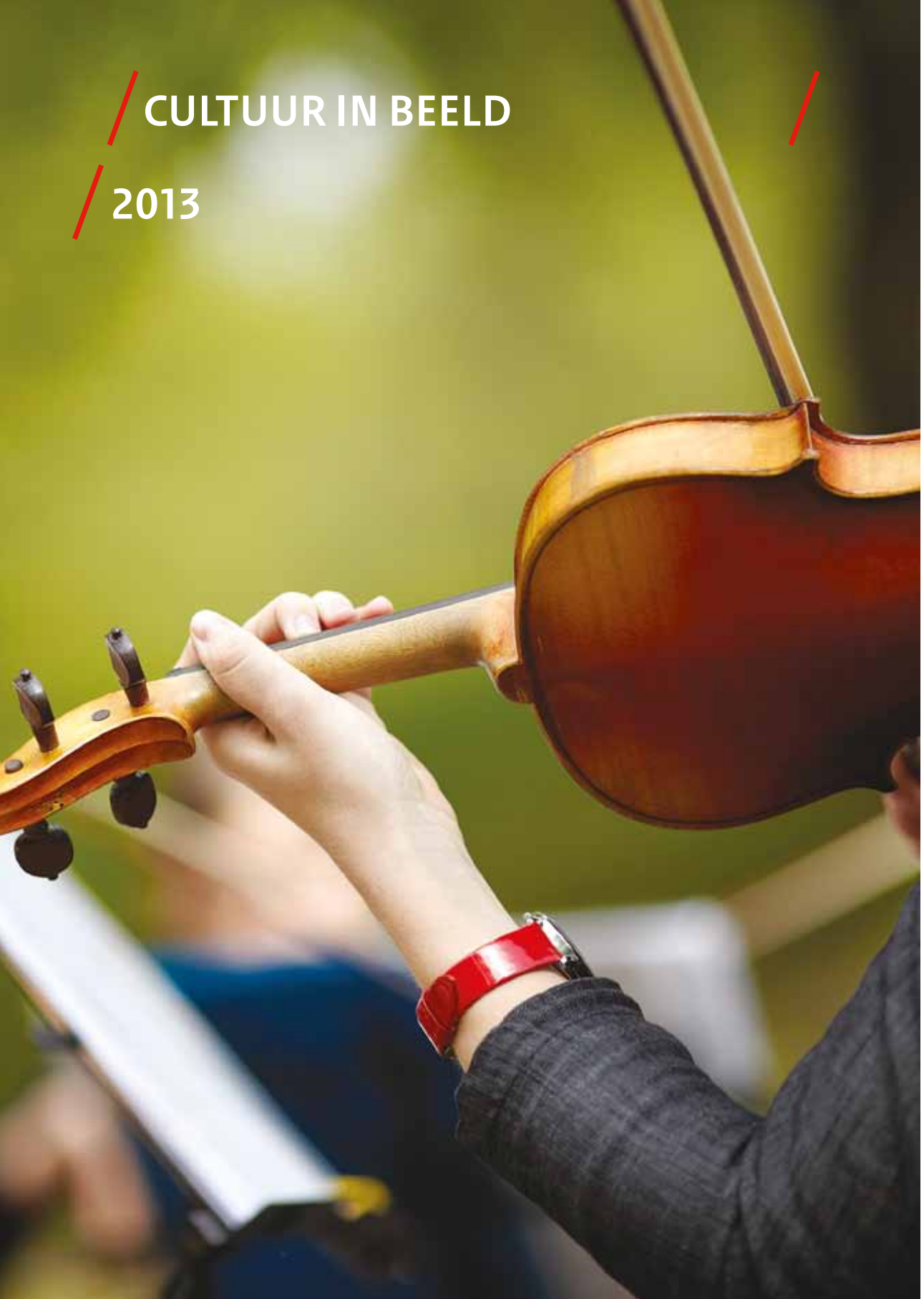

CULTUUR IN BEELD 2013

1 De maatschappelijke waarde van cultuur; managementsamenvatting

1.1 Inleiding

Voor u ligt de nieuwe uitgave van Cultuur in Beeld. Elk jaar geeft deze publicatie een overzicht van de ontwikkelingen in de cultuursector, op basis van onderzoek, gegevens van het ministerie van OCW, de publieke cultuurfondsen, brancheorganisaties en gemeenten. Dit jaar wordt, naast een aantal inhoudelijke en economische ontwikkelingen, een beeld gegeven van de gevolgen voor de cultuursector van de economische crisis en de bezuinigingen. Naast de door het Rijk gesubsidieerde instellingen is er nu voor het eerst ook een goed beeld te geven van de instellingen die door de G9 (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Groningen, Arnhem, Enschede, Maastricht, Eindhoven) financieel worden gesteund. De volledige effecten van de bezuinigingen zullen echter pas vanaf volgend jaar te zien zijn, aangezien ze vanaf 1 januari 2013 zijn ingegaan.

1.2 Actuele trends

- *Versterken van de zichtbaarheid*
  Instellingen proberen hun aanbod op nieuwe manieren onder de aandacht van (potentieel) publiek te brengen. Op het gebied van de podiumkunsten wordt steeds meer aanbod buiten de muren van de podia geprogrammeerd. Aanbod dat vroeger vooral op de festivals te zien was, wordt steeds meer op locatie geprogrammeerd, ook door de podia zelf. Zo worden meer theatervoorstellingen gespeeld op buitenlocaties, maar ook in gebouwen als kantoren en fabriekshallen. En operavoorstellingen en concerten zijn bijvoorbeeld live te volgen in de bioscoopzaal of op een groot scherm in een park.
  Veel mensen hebben afgelopen jaar in de serie *Bloed, zweet en snaren* een kijkje in de keuken van het Koninklijk Concertgebouworkest kunnen nemen. En met dansprogramma's als *So You Think You Can Dance* en *Dance Battle* vergroten choreografen hun bekendheid bij een breed publiek.
  Ook in de beeldende kunst is de variatie aan presentatieplekken toegenomen. Beeldende kunst is steeds vaker te zien op festivals. Tevens is het aantal kunstbeurzen gericht op specialismen als fotografie en tekening is toegenomen. Hiermee wordt een breder publiek aangesproken en bereikt. Zo wordt op veel fronten hard gewerkt aan de zichtbaarheid en het "ontsluiten" voor nieuw publiek.

- *Meer naar het buitenland*
  Onder invloed van de globalisering zijn internationale samenwerking en export belangrijke componenten geworden voor de culturele sector. Voor inkomsten is de culturele sector al lang niet meer alleen afhankelijk van de Nederlandse markt. Duitsland, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk vormen de top 3 van belangrijkste buitenlandse bestemmingen voor de cultuursector. Het aantal activiteiten in het buitenland neemt van jaar tot jaar toe. De toneelgezelschappen verdubbelde het aantal bezoeken in het buitenland. De musea werken steeds intensiever samen op het gebied van tentoonstellingsbruikleen met buitenlandse musea. Zo realiseerde het Mauritshuis - ten tijde van de sluiting vanwege de verbouwing - een tentoonstelling in Japan die gemiddeld meer

\ >

dan 10.000 bezoekers per dag trok. De popmuziek is een van de belangrijkste culturele exportproducten (100 miljoen euro in 2011) van ons land. Bijna 70% daarvan komt voor rekening van de dancemuziek. Ook de letterensector is al geruime tijd succesvol actief op het gebied van internationale samenwerking en export. Zo is het aantal vertalingen vanuit het Nederlands sinds 1991 verdrievoudigd.

- *Meer aandacht voor samenwerking met andere sectoren, meer kennis nodig*
  Samenwerking tussen de cultuursector en andere sectoren staat volop in de belangstelling. Een goed voorbeeld is de samenwerking tussen de cultuursector en de zorg. De aanwezigheid van beeldende kunst in ziekenhuizen draagt bij aan het veraangenamen van bezoek aan ziekenhuizen. De creatieve industrie ontwikkelt tal van technologische vernieuwingen, zoals 'zorgrobots' of simulatiespellen voor opleiding en training voor operaties en onderzoeken. Een ander voorbeeld is de rol die cultuur speelt bij fysieke maatschappelijke vraagstukken. Hierbij valt te denken aan de transformatie van verouderde gebouwen en de leefbaarheid van wijken. Een wetenschappelijke bewijsvoering voor de maatschappelijke effecten van cultuur is moeilijk. Hiervoor is een betere kennisbasis nodig.

- *Daling en stijging cultuurparticipatie: een wisselend beeld*
  Nederland behoort op het gebied van cultuurparticipatie nog steeds tot de koplopers van Europa. We staan in de Europese top drie met theaterbezoek, het lezen van boeken en het bezoeken van historische monumenten, musea of galerieën. Vanaf de jaren tachtig dalen echter de bezoekersaantallen bij duurdere en traditionele podiumkunsten, zoals orkesten en opera. Rijksmusea, bioscopen en filmtheaters ontvingen juist meer bezoekers. De heropening van een aantal prominente musea motiveert mensen om een bezoek aan het museum te brengen. Dit geldt ook voor bezoekers uit het buitenland.

  Veel Nederlanders besteden een deel van hun vrije tijd aan actieve kunstbeoefening. De cijfers laten echter geen eenduidig beeld zien. Volgens het Sociaal Cultureel Planbureau is de beoefening van amateurkunst in de periode vanaf 1995 iets toegenomen, tot circa 48% van de bevolking. De Monitor Amateurkunst 2013 laat een daling zien van 52% in 2009 naar 41% in 2013.

- *Cultuursector onder druk door economische ontwikkelingen: vrije markt sterkst getroffen*
  De cultuursector krimpt sneller dan de economie als geheel. De sterkste ontwikkelingen zien we in het vrije marktdeel van de cultuursector. De creatieve industrie wordt in het bijzonder getroffen. Zo ligt door de val van de huizenmarkt de werkvoorraad van de architectenbureaus dit voorjaar op een dieptepunt sinds 2007. De omzet in het eerste kwartaal van 2012 ligt ruim 20% lager dan het eerste kwartaal van 2011.
  Ook de vrije, niet gesubsidieerde producenten in de podiumkunsten ondervinden de gevolgen van de recessie. De toegangsprijzen van de vrije theaterproducenten daalden in de periode 2008-2012 met 8,7%, maar desondanks daalde het aantal bezoeken in die periode sterk.

De omzet van de zogenaamde algemene boeken (romans, non-fictie) daalde in 2012 met 6,3% ten opzichte van 2011. Dit is inclusief de omzet van de in totaal 1,2 miljoen verkochte e-boeken. Het marktaandeel van de e-boeken is gestegen van 1,2% in 2011 naar 2,2% in 2012. Deze verkoopdaling is echter minder dan de daling in andere sectoren in entertainment en vrijetijdsbesteding (cd, dvd, games).

- *Geven aan cultuur ook onder druk*
  De economische crisis werd in 2011 duidelijk merkbaar in de filantropische sector. Die algemene daling is ook zichtbaar in de giften aan cultuur. Het gaat om een halvering ten opzichte van 2009. In dat jaar leverden alle schenkingen aan cultuur samen een bedrag van 545 miljoen euro op. In 2011 was dit 287 miljoen euro. Met name het bedrijfsleven geeft minder. De giften uit kansspelen en nalatenschappen stegen in de periode 2009-2011 en de inkomsten uit crowdfunding stegen. Deze cijfers geven een beeld over 2011. De Geefwet is aangenomen in 2012, dus de werking hiervan is nog niet uit deze cijfers af te leiden.

1.3 Gevolgen voor gesubsidieerde culturele sector: een eerste beeld

- *Budget en aantallen instellingen*
  De financiering door het Rijk van de Culturele Basisinfrastructuur en de publieke fondsen is teruggebracht van 530 miljoen euro in de periode 2009-2012 tot 458 miljoen euro in de periode 2013-2016. De netto bijdrage aan cultuur van de gemeenten (G35) en de provincies is in de periode 2011-2013 afgenomen van 1,3 mld euro in 2011 naar 1,2 mld euro in 2013. Dit is een afname van 9%. De provincies bezuinigen het meest op cultuur (-23%) en gemeenten het minst (-4%).

  Het rijksbudget voor de meerjarig gesubsidieerde instellingen is met gemiddeld 19% gedaald. Het aantal instellingen in de Basisinfrastructuur is van 172 instellingen in 2012 naar 84 instellingen in 2013 gegaan. Dit betekent niet dat al deze instellingen niet meer bestaan. Een deel van hen wordt nu gefinancierd door een rijkscultuurfonds en/of een gemeente. De meeste publieke cultuurfondsen financieren minder instellingen dan in de voorgaande periode. Zo financiert het FPK vanaf 2013 81 instellingen met een meerjarige subsidie. In de periode 2009-2012 waren dit 118 instellingen.

  Bij de G9-steden is het budget voor de door hen gesubsidieerde instellingen van 2012 op 2013 minder sterk gedaald dan bij de Rijksoverheid (gemiddeld circa 11%). Het aantal instellingen is met een verschuiving van 810 gesubsidieerde instellingen naar 802 gesubsidieerde instellingen vrijwel op peil gebleven. De instellingen krijgen dus gemiddeld minder subsidie.

\ >

- *Talentontwikkeling*
  Op het gebied van talentontwikkeling is veel veranderd. De 21 productiehuizen die in het kader van de Culturele Basisinfrastructuur werden gesubsidieerd, ontvangen in de huidige periode geen subsidie meer van de Rijksoverheid. 19 van deze 21 instellingen zijn nog actief. 6 Instellingen ontvangen in 2013 een meerjarige activiteitensubsidie van het Fonds Podiumkunsten, 14 instellingen ontvangen subsidie van de lokale overheden. Het totaal beschikbare budget is met 16% gedaald. Voor talentontwikkeling zijn nieuwe instrumenten ingezet. Het ministerie volgt deze ontwikkelingen nauwgezet.

- *Prestaties van instellingen uit de Culturele Basisinfrastructuur: verschillen tussen sectoren en instellingen*
  De omzet van de instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur is de afgelopen vier jaar met circa 8% gestegen. Het eigen inkomstenpercentage vertoont evenwel geen structurele toename. Na een flinke toename in 2011 is het percentage in 2012 weer naar het niveau van 2009 gezakt. We zien grote verschillen tussen sectoren en instellingen. De instellingen uit de Culturele Basisinfrastructuur hebben in 2012 gemiddeld genomen een lager eigen inkomstenpercentage dan de instellingen bij het Fonds Podiumkunsten of de G4. Dit geldt niet voor alle disciplines. De instellingen op het gebied van dans, pop/jazz/wereldmuziek, cultuurhistorische en kunstmusea behalen vergelijkbare of betere eigen inkomstenpercentages dan de instellingen van het FPK of de G9. De volkenkundige en natuurhistorische musea, toneelgezelschappen en de creatieve industrie blijven achter.

De instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur realiseren veelal de geplande producties en voorstellingen. Een flink aantal instellingen is zelfs meer gaan produceren en meer gaan spelen. Ondanks dit algemene gunstige beeld zijn er in vrijwel alle sectoren instellingen die het overeengekomen aantal uitvoeringen niet weten te realiseren. Dit zijn er meer dan in de vorige periode. Als we daarbij de bezoekersaantallen in ogenschouw nemen, is het beeld nog gedifferentieerder. Zo nam het bezoek aan orkesten in de periode 2009-2012 af met 5%. Het bezoek aan opera nam in dezelfde periode af met 9%. De bezoekersaantallen van de grote theatergezelschappen zijn door het spelen van veel voorstellingen stabiel gebleven. Ook voor de erfgoedsector is het beeld gevarieerd. De rijksmusea kenden in de periode 2009-2012 een groei van het aantal bezoeken van 14%.

1.4 Ontwikkelingen volgen

Het ministerie van OCW zal ook de komende jaren de ontwikkelingen in de cultuursector op de voet volgen. Voor deze uitgave van Cultuur in Beeld heeft het ministerie daarbij nog meer dan in de vorige jaren samengewerkt met de grote steden, brancheorganisaties en de publieke cultuurfondsen. Daarmee is een publicatie tot stand gekomen die het ministerie en andere partijen in staat stelt op grond van betrouwbare gegevens beleid te ontwikkelen en aan te passen. De gegevens vormen ook een goede basis om in de nabije toekomst culturele instellingen in staat te stellen zich te spiegelen aan groepen collega-instellingen. Het ministerie heeft dan ook de ambitie om de samenwerking met de verschillende partijen op dit terrein te continueren en uit te bouwen naar de toekomst.

2013 / Cultuur in beeld

2 / De waarde van cultuur

2.1 Inleiding

In juni 2013 stuurde minister Bussemaker de brief *Cultuur beweegt* met haar visie op cultuur naar de Tweede Kamer.[1] In deze brief breekt de minister een lans voor een brede waardering van cultuur, waarbij zij een onderscheid maakt tussen de intrinsieke, de maatschappelijke en de economische waarde. Bij de intrinsieke waarde gaat het om de betekenis van cultuur voor het individu. De maatschappelijke waarde wordt bepaald door de toegevoegde waarde van cultuur voor de samenleving als geheel. De economische waarde is de bijdrage van cultuur als bedrijfstak aan de werkgelegenheid en het Bruto Binnenlands Product.

Cultuur is in deze visie – met zijn individuele, maatschappelijke en economische component – een verbindende factor in de samenleving. Het biedt mensen de gelegenheid om individuele en collectieve gebruiken, opvattingen en ervaringen met elkaar te delen. Het maakt overeenkomsten en verschillen zichtbaar en biedt stof voor het gesprek daarover. De actieve cultuurdeelname die daarvoor nodig is, begint bij individuele interesse in cultuur: ter ontspanning en vermaak, als klankbord voor persoonlijke ontwikkeling of als beroep en bron van inkomen. De overheid heeft oog voor de betekenis van cultuur als individueel, collectief én economisch goed. Zij steunt de productie en verspreiding van cultuur en bewaakt de kwaliteit en toegankelijkheid ervan.

De minister ziet het bestaansrecht van kunstenaars en culturele instellingen vooral in de verbinding met de samenleving. Daarom geeft zij in haar beleid prioriteit aan de maatschappelijke waarde van cultuur. Cultuur is steeds meer een onderdeel van een maatschappelijke agenda en het maatschappelijk belang van creativiteit en innovatie groeit. Op veel terreinen kampt onze samenleving met nieuwe, complexe problemen, bijvoorbeeld rond duurzaamheid, mobiliteit, bevolkingskrimp en vergrijzing. Nieuwe problemen vragen om innovatieve oplossingen. Kunstenaars, vormgevers en architecten kunnen hier met hun verbeeldingskracht en creativiteit een belangrijke bijdrage aan leveren.

Deze maatschappelijke betekenis van cultuur wordt nog niet voldoende onderkend. Cultuur kan een grotere rol spelen het aanpakken van maatschappelijke opgaven. In haar beleid wil de minister de kruisbestuiving tussen cultuur en andere sectoren daarom bevorderen. Dit vraagt van de culturele en creatieve sector een open en ondernemende houding en van opdrachtgevers (de overheid en andere maatschappelijke actoren) de bereidheid om oude patronen te doorbreken en nieuwe vormen van samenwerking aan te gaan.

Cultuur is van betekenis voor vele maatschappelijke en professionele sectoren. Hieronder

[1] Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenshap, visiebrief: *Cultuur beweegt* (10 juni 2013)

\ >

belichten we er twee: de zorg en de inrichting van de leefomgeving. De rol van cultuur in de zorg is gegroeid van therapeutische toepassingen naar een veel breder palet waarop cultuur van nut is voor patiënten en personeel. De betekenis van cultuur voor de vorm, de techniek en het proces van (her)ontwikkeling van de leefomgeving kent een lange traditie en ontwikkelt zich nog steeds. Aan de hand van enkele voorbeelden uit de praktijk geven zij een mooie inkijk in de verschillende manieren waarop kunst en cultuur maatschappelijke meerwaarde leveren.

2.2 Cultuur in de zorg

In Nederland bestaat al langer samenwerking tussen de cultuursector en de zorgsector. Bekend voorbeeld is de aanwezigheid van beeldende kunst in ziekenhuizen, bedoeld om bezoek en verblijf aan ziekenhuizen te veraangenamen.

‘BETER’

Veel mensen zijn het erover eens dat kunst ons leven verrijkt en daarmee goed is voor ons welzijn. Maar is een mogelijke heilzame werking van kunst ook meetbaar?

Het BETER Consortium, een samenwerkingsverband tussen partners uit de kunst-, zorg- en wetenschappelijke sector, onder leiding van Martijn Engelbregt[2], onderzocht de impact van kunst en placebo’s van kunst op de gezondheid.

“Ik heb in de periode dat ik zelf ziek was aan den lijve ondervonden hoe kunstmatig we soms met gezondheid omgaan. We behandelen ziekte op een geforceerde manier die ver van ons wezen afstaat. Als ik voortdurend mijn aandacht en energie besteed aan het vechten tegen de ziekte, ben ik eigenlijk aan het vechten tegen mezelf. Toen ik me met mijn gezondheid ging bezighouden, kon ik ontspannen en voelde me op slag nog beter ook. Ik geloof dat er ontspanning nodig is als het om gezondheid gaat en ik geloof dat kunst kan bijdragen aan die ontspanning. Met BETER hebben we denk ik een aanzet gegeven voor zo’n beweging binnen de gezondheidszorg.

BETER sloeg een brug tussen zorg, wetenschap, kunst en maatschappij. De doelstelling van BETER was om een zo breed en divers mogelijk publiek te betrekken en hen te prikkelen om na te denken over vragen zoals: Wat is gezond voor mij? Hoe richt ik mijn omgeving zo in dat ik mij beter voel?

De onderzoeksvraag van het project luidde: Heeft kunst een positieve uitwerking op de gezondheid van mensen? Er werden verschillende onderzoeken opgezet. Bijvoorbeeld een kunstroute door het ziekenhuis, EEG-onderzoek en welzijnsonderzoek op behandelafdelingen.

Het project was door het hele ziekenhuis[3] heen, dus in wachtkamers, in wandelgangen, behandelkamers en een apart laboratorium. Overal hing kunst en mensen werden uitgenodigd daar iets mee te doen. Uit het onderzoek kwam dat mensen zich prettiger voelden in de ruimte. Heel veel mensen kwamen ook steeds terug. Het werd een beetje een buurthuisgevoel. Het werd echt een plek waar mensen aandacht kregen en ook een gesprek konden voeren.

Het leuke was dat ze in het ziekenhuis zo enthousiast waren en dat heeft heel veel deuren geopend. Om zelf het initiatief te nemen om kunstenaars te benaderen is nog wel iets anders. Persoonlijk vind ik het belangrijk om niet te gaan zitten wachten op een opdracht. Als kunstenaars moeten we daarom ook het initiatief nemen. Als we denken dat dingen anders kunnen, dan moet je niet gaan zitten wachten totdat andere mensen dat ook zien.”

[2] Interview Martijn Engelbregt directeur BETER Consortium, 18 juli 2013

[3] Medisch Centrum Haaglanden

\ >

Cultuur in de zorg beoogt een bijdrage te leveren aan de levenskwaliteit van mensen die afhankelijk zijn van zorg. Denk bijvoorbeeld aan ouderen met een verminderde gezondheid en afnemende mobiliteit. De creatieve industrie ontwikkelt tal van technologische vernieuwingen, zoals 'zorgrobots', sociale media voor innovatieve DNA-toepassingen, en simulatiespellen voor opleidingen en trainingen voor operaties en onderzoeken. Daarnaast worden meer traditionele vormen van cultuur als muziek en beeldende kunst ingezet. Deze bieden ontspanning, persoonlijke ontwikkeling en zingeving aan mensen met beperkte sociale of fysieke mogelijkheden. Op deze manier helpt cultuur mee om sociale contacten te onderhouden en de psychische gezondheid te stimuleren.

'Concert aan bed'

Afgelopen kerst heeft Jeeves (aanbieder van zakelijke diensten, ziekenhuisdiensten en senior service) aan acht van haar ziekenhuisklanten een uniek kerstcadeau gegeven als dank voor de samenwerking. In samenwerking met het Rotterdams Philharmonisch Orkest zorgde Jeeves voor een concert aan bed. Zo speelden twee violisten van het orkest bij mensen aan het bed in het Albert Schweitzerziekenhuis. De muziek werkt heilzaam en zorgt ervoor dat patiënten zich even in een andere omgeving wanen.

Vico de Graaf (coördinator gastvrij in het ziekenhuis) en Frank van den Elsen (Communicatieadviseur & Persvoorlichter in het ziekenhuis):[4]

"Het ziekenhuis profileert zich als een ziekenhuis dat veel doet met muziek. Zo heeft eerder een kinderkoor in de hal gezongen en de *Tiende van Tijl* is langs geweest. De mensen vinden zo'n verzetje fantastisch. Muziek werkt ook heilzaam. Bijzonder dit keer was dat er aan bed gespeeld werd en er ook verzoeknummers werden gespeeld. Mensen raakten ontroerd. Er zijn veel zakdoekjes aan te pas gekomen. Het haalt herinneringen naar boven en maakt emoties los.

Van te voren zijn de patiënten gevraagd of ze wilden dat er aan hun bed werd gespeeld. De deuren van mensen die dit wilden werden opengezet en de andere deuren van de kamers zouden gesloten blijven. Het merendeel van de deuren stond open.

[4] Interview Vico de Graaf en Frank van den Elsen, 23 juli 2013

Bijzonder vond ik dat ze speelden bij een vrouw aan bed die slecht ademend was. Ze was er erg slecht aan toe dus hebben we haar voor de zekerheid nog een keer gevraagd of ze dit wel wilde. Dat wilde ze. Ze genoot met haar ogen gesloten en toen de violisten waren uitgespeeld zei ze 'Prachtig!'. Het ontroerde de patiënten en de musici. Het haalt de patiënten even uit de wereld van het ziekenhuis."

Eerste violist bij het Rotterdams Philharmonisch Orkest, Cor van der Linden, over zijn ervaring: [5]

"Geweldig! We hebben in duo's aan bed gespeeld. Ik heb mij vrijwillig opgegeven, omdat het zo'n leuk initiatief is. Van te voren hebben we het gedegen voorbereid met allerlei korte muziekstukken. Deze stukken hebben we aan bed gespeeld, zo dichtbij. Het is ontroerend om te zien dat de zieke mensen er zo van genoten. Wat mij in het bijzonder is bijgebleven is dat ik voor een zieke dame Sonny Boy speelde. Recht in de roos. Dat was het favoriete nummer van haar overleden man. Ze was helemaal ontroerd.

Het Rotterdams Philharmonisch Orkest is een orkest dat zich blijft vernieuwen en innovatief is. Ik denk dat het orkest daarin uitblinkt. Er worden allerlei verschillende activiteiten ontplooid om mensen te bereiken en we gaan steeds meer naar mensen toe.

Deze ervaring heeft mij geïnspireerd om in mijn vrije tijd ook in het verzorgingstehuis van mijn ouders te gaan spelen. Het brengt mij en de mensen voor wie ik speel grote vreugde!"

[5] Interview Cor van der Linden, 23 juli 2013

\ >

De cultuursector draagt ook bij aan de zorg door de inrichting van een herkenbare en inspirerende omgeving voor patiënten. Architecten, kunstenaars en monumentenzorgers werken aan goed ontworpen en goed onderhouden woonruimtes en zorglocaties. In hun ontwerpen houden ze steeds meer rekening met gewoonten, culturele voorkeuren en leefstijlen. Een internationaal vermaard voorbeeld is De Hogeweyk, een woonvorm voor demente ouderen in Weesp. Hier worden de ouderen gehuisvest naar leefstijlen, in een omgeving waar ruimte en tijd is voor de (culturele) kenmerken van die leefstijl, een sfeer waarbinnen mensen elkaar herkennen, met elkaar communiceren en elkaar opzoeken. Dit biedt veiligheid en onderling begrip. Ruimte voor cultuur is hier een belangrijke factor voor het welbevinden van zowel de bewoners als het personeel. Het ontwerp van het architectenbureau Molenaar&Bol&VanDillen werd genomineerd voor de Hedy D'Ancona-prijs van het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie voor excellente zorgarchitectuur.

'Onvergetelijk Van Abbe'

Steeds meer mensen krijgen direct of indirect te maken met Alzheimer en andere vormen van dementie. Sinds april van dit jaar is het Van Abbemuseum in samenwerking met het Stedelijk Museum Amsterdam gestart met een speciaal programma voor mensen met Alzheimer en hun mantelzorgers. 'Onvergetelijk Van Abbe' bestaat uit interactieve rondleidingen in de musea. Door op deze manier naar kunst te kijken, krijgen mensen die te maken hebben met Alzheimer de mogelijkheid om zich te uiten en een dialoog aan te gaan met hun omgeving.

Directeur Charles Esche[6] over het programma en de ambities van het Van Abbe:

"Het 'Onvergetelijk Van Abbe'-programma past helemaal in ons idee om als museum midden in de maatschappij te staan. Wij willen een soort spiegel van de maatschappij zijn, een plek waar je elkaar ontmoet en waar je mensen van alle rangen en standen tegenkomt. Op dit moment zijn de Alzheimerrondleidingen voornamelijk op maandagen, wanneer we gesloten zijn voor andere bezoekers, zodat de deelnemers in alle rust naar de werken kunnen kijken. Op termijn zou ik deze rondleidingen ook graag houden tijdens de normale openingstijden, om het meer te integreren. Wanneer je als bezoeker naar binnen loopt om kunst te kijken en een groep Alzheimerpatiënten tegenkomt, dan verandert dat ook jouw beleving van het museum. En het geeft mensen met Alzheimer het gevoel een belangrijk onderdeel van de maatschappij te zijn.

Wij moeten nu vooral vertrouwen opbouwen met organisaties als Alzheimer Nederland, zorginstellingen als Vitalis en Archipel[7] en de mantelzorgers. De samenwerking met het Stedelijk Museum helpt hierbij, omdat je op die manier mensen makkelijker kan overtuigen van het belang van dit programma; het past niet direct in de standaard opvatting over wat een museum hoort te doen. Dat een artikel over deze rondleiding op de voorpagina staat van het Archipel Magazine betekent dat er vertrouwen is in dit programma vanuit deze zorginstelling maar ook dat het aansluit bij een behoefte van veel mensen."

Hoofd Marketing, Bemiddeling en Fondsenwerving van het Van Abbemuseum en tevens een van de initiatiefnemers van 'Onvergetelijk Van Abbe', Daniel Neugebauer:

"De hoofdgedachte achter het programma is dat iedereen toegang moet hebben tot het museum. Alzheimer is geen reden niet meer aan het culturele leven deel te nemen. Daarnaast richt het programma zich op de persoon met Alzheimer én de mantelzorger. Het gaat erom dat ze samen een plezierige en ontspannen dag beleven.

Je merkt dat kunst echt prikkelt en het mensen herinnert aan het verleden of gewoon een deur opent tot de verbeeldingskracht. Zo ging een man bij het zien van een kunstwerk een lied zingen uit zijn jeugd. Het is empirisch nog niet voldoende duidelijk wat het effect van kunst op Alzheimer is. Onderzoek naar een vergelijkbaar programma bij het MoMA, New York, heeft vastgesteld dat mensen een beter humeur hebben na een rondleiding, maar we weten nog niet precies wat er gebeurt in de hersenen. Daarmee moeten we nog een stapje verder gaan en contact leggen met kunstenaars en universiteiten voor onderzoek."

[6] Dubbelinterview Charles Esche en Daniel Neugebauer, 25 juli 2013.

[7] Vitalis en Archipel zijn organisaties op het gebied van verzorging en verpleging in Eindhoven en omgeving.

\ >

De positieve waardering voor cultuur in de zorgsector stoelt vooral op de ervaring van patiënten en verzorgenden. Zij geven aan dat cultuur bijdraagt aan een goede sfeer en zorgt voor een positief effect op de gesteldheid van patiënten. Ook steeds meer onderzoek toont aan dat cultuur een positief effect heeft op welzijn, herstel en genezing. De onderzoeksliteratuur is echter nog te beperkt en levert bovendien geen eenduidig beeld op. Stevige conclusies over duurzame effecten op welzijn en gezondheid (preventief dan wel curatief) zijn op dit moment niet te trekken. Om effecten daadwerkelijk aan te tonen is meer langjarig en experimenteel onderzoek nodig.

2.3 Leefomgeving

Cultuur speelt ook een rol bij meer fysieke maatschappelijke vraagstukken, zoals de omgang met de leefomgeving. Culturele manifestaties en huisvesting van kunstenaars zijn ruim beproefde middelen in de stadsvernieuwing en gebiedsontwikkeling. Verbetering van het culturele klimaat maakt, naast de aandacht voor 'schoon, heel en veilig' en de wijkeconomie, in veel gemeenten deel uit van het beleid voor leefbare wijken. Dat geldt in het bijzonder voor wijken die op de schop gaan in het kader van stedelijke vernieuwing. In de jaren tachtig en negentig lag de nadruk op de herontwikkeling van binnensteden en negentiende-eeuwse wijken. Dit is inmiddels verschoven naar voor- en naoorlogse wijken, waar sprake is van een stapeling van fysieke, economische en sociale problemen.

Daarnaast zijn steeds meer kunstenaars gericht op het leveren van een bijdrage aan milieuvraagstukken. Kunstenaars, schrijvers, architecten en ontwerpers kunnen zaken in beweging zetten door hun andere manieren van kijken, denken en verbeelden. Een voorbeeld is het project Smart Highway van Studio Roosegaarde, die samen met bouwbedrijf Heijmans innovatieve concepten ontwikkelt voor het verlichten van snelwegen.

2.3.1 Transformatie

Culturele activiteiten vormen een katalysator bij de transformatie van verouderde gebouwen en gebieden naar een nieuw, eigentijds gebruik. Kunstenaars voelen zich vaak aangetrokken tot verlaten en verloederde plekken. Daarin herkennen ze een betaalbare werk- en leefomgeving en vaak ook een bijzonder karakter. Zodra deze plekken bekend worden en een beter imago krijgen, raken investeerders, ondernemers en nieuwe bewoners geïnteresseerd. Daardoor kan de sociale, culturele en economische betekenis van een gebied voor de stad zich verder ontwikkelen. Deze processen worden vaak aangejaagd door bottom-up initiatieven, maar gemeenten en vastgoedeigenaren moedigen ze ook aan. Bijvoorbeeld in de vorm van 'broedplaatsenbeleid' of bij het zoeken naar tijdelijk gebruik voor her te bestemmen kantoren, kerken of industrieel erfgoed.

2.3.2 Gemeentelijk beleid

Veel gemeenten gebruiken cultuur bij de verbetering van stedelijke gebieden. Het Rijk heeft hen de afgelopen jaren gestimuleerd, onder andere met de Cultuurimpuls Stedelijke Vernieuwing en de Impuls herbestemming en herontwikkeling in de Krachtwijken. Gemeenten gebruiken cultuur op verschillende manieren. Denk aan evenementen, onderhoud, herstel en herbestemming van karakteristieke gebouwen, verhoging van de ontwerpkwaliteit van gebouwen en openbare ruimte, tijdelijke of permanente huisvesting van kunstenaars en laagdrempelige culturele voorzieningen. Er zijn verschillende onderzoeken gedaan naar de betekenis en effecten van de inzet van cultuur in wijk- en gebiedsontwikkeling, zoals onderzoeken en publicaties van ABF Cultuur (2007), het Centraal Plan Bureau (2010) en de Stichting Cultuurimpuls in samenwerking met het Nicis Instituut (2011). Hieruit blijkt dat het vermogen van steden om zichzelf opnieuw uit te vinden een indicatie is voor economisch succes. Cultuur speelt een belangrijke rol als trekker voor stedelijke vernieuwing. De aanwezigheid van cultuur in de vorm van monumenten en iconische architectuur, voorzieningen en activiteiten, levert een belangrijke bijdrage aan de leefbaarheid van wijken. Cultuur is bovendien een waardenmaker, hetgeen onder meer blijkt uit de positieve invloed van monumenten op de vastgoedprijs in de directe omgeving. Zie voor de rol van cultuur als waardenmaker hoofdstuk 4.

2.4 Onderzoeken en zichtbaar maken

Een wetenschappelijke bewijsvoering voor de maatschappelijke effecten van cultuur is moeilijk. Het is voor onderzoekers vaak lastig om naast een positieve correlatie ook causaliteit te laten zien en een direct verband te leggen tussen inzet en uitkomst van middelen en instrumenten. Veel onderzoek staat nog in de kinderschoenen, bijvoorbeeld naar de betekenis van cultuur voor creatieve ontwikkeling. Om de maatschappelijke effecten van cultuur zichtbaar te kunnen maken, is een betere kennisbasis noodzakelijk. Daarvoor is een verdere ontwikkeling nodig van onderzoek en onderderzoeksmethoden. In de visiebrief heeft minister Bussemaker aangegeven belang te hechten aan meer samenhang tussen culturele, sociale en wetenschappelijke ontwikkelingen. Daarom wil zij de verbinding tussen wetenschap en cultuur versterken, onder meer via een programma binnen de Akademie van Kunsten, een initiatief van de Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen (KNAW).

2.4.1 Kennis in kaart brengen

Hierop vooruitlopend kan de sector nu al structureel kennis vergaren over de maatschappelijke impact van cultuur. Met een nog beperkt 'evidence based'-kompas kunnen zij relaties tussen cultuur en andere sectoren in beeld brengen aan de hand van 'evidence informed'-modellen en 'best practices'. Voorbeelden hiervan zijn de projectenbank 'Wat werkt in de wijk' en de 'Community of Practice Cultuurimpuls'. De projectenbank 'Wat werkt in de wijk' is een initiatief van veertien woningcorporaties en de vereniging van woningcorporaties Aedes.[8] Het stelt wijkprofessionals in de gelegenheid toepasbare kennis over de effectiviteit van wijkinterventies te vinden, te ontwikkelen en te ontsluiten voor de eigen organisatie en voor anderen. De ervaringen en overtuigingen van betrokkenen krijgen daarmee een betere onderlegger. De uitwisseling van kennis over wat wel en wat niet werkt en waarom wordt minder afhankelijk van alleen persoonlijke observaties. De Community of Practice Cultuurimpuls werkt volgens een vergelijkbaar stramien. Dit is een initiatief van onder meer De Stad BV, ABF Cultuur en Cultuur en Ondernemen, een leernetwerk waarin deelnemers aan verschillende projecten praktijkkennis en ervaringen uitwisselen om de kwaliteit, de haalbaarheid en het rendement van projecten te verbeteren.

Hier ligt ook een opgave voor de sector zelf. Niet alleen om relevante maatschappelijke verbanden te ontwikkelen, maar ook om deze zichtbaar maken. Het bestaansrecht van kunstenaars en culturele instellingen ligt immers niet in de sector zelf maar in haar vermogen zich met de samenleving te verbinden.

[8] www.watwerktindewijk.nl

'Echte Rotterdammers'

De tentoonstelling Echte Rotterdammers is de eerste grote tentoonstelling van Museum Rotterdam nadat het begin 2013 de deuren van het Schielandshuis sloot. In LP2, middenin het havengebied op Zuid, waar Rotterdam groot is geworden, belicht het museum de Rotterdamse identiteit, de oorsprong van typisch Rotterdams gedrag, uiterlijk, werk, taal, eten, geloof en vermaak. In een decor door Thomas Rupert, theatervormgever voor onder andere RO theater en Conny Janssen Danst, vertellen Rotterdammers van alle tijden hun verhaal via stukken uit de collectie van het museum. Nicole van Dijk[9] is curator en projectleider van deze tentoonstelling:

"Rotterdam heeft een heel interessant eigentijds verhaal, dat onder andere tot uiting komt in de grote hoeveelheid mensen die hier in de loop der tijd naartoe zijn gekomen, met ieder een eigen verhaal om juist hier neer te strijken. Een stad met een altijd groeiende haven, die de afgelopen eeuw verwoest en opgebouwd is en daardoor heel modern oogt en is. Met veel ruimte en mogelijkheden voor nieuwkomers. Als museum van Rotterdam realiseren we ons dat we naast het verleden ook het verhaal dat zich nu afspeelt goed moeten documenteren. Met dat idee zijn we de wijken in gegaan.
We vinden het heel belangrijk om dit verhaal samen met Rotterdammers te zoeken en te bewaren. Niet dat wij pretenderen met onze expertise exact te weten wat er aan de hand is, maar dat we echt samenwerken. Dat wil zeggen dat we ook presentaties met bewoners maken en dat we ook samen met mensen de gevonden voorwerpen en daaraan verbonden verhalen interpreteren. We nodigen bijvoorbeeld Rotterdamse mensen uit voor de tentoonstelling om met ons naar een selectie voorwerpen te kijken, om vervolgens hun verhalen en visies te delen. Dit proces wordt vastgelegd zodat ook hun verhaal vastgelegd wordt en opgenomen in onze collectie. De oude en nieuwere objecten in de tentoonstelling hebben een zeer diverse herkomst. Mensen voelen zich heel erg gekend en gewaardeerd als stadsinwoner wanneer ze 'hun' objecten terugzien als onderdeel van de stadsgeschiedenis. We merken daarin dat de verbindende rol die wij willen spelen, werkt.

Het spanningsveld tussen traditioneel tentoonstellen en deze manier van werken, leidt ook tot nieuwe manieren van tentoonstellen. Het gaat niet simpelweg over theeserviezen die toevallig van Rotterdammers zijn. Dit gaat over de Rotterdamse identiteit.

De verbinding tussen heden en verleden, tussen het persoonlijke kleine verhaal en het grotere verhaal van de stad is voor ons heel belangrijk. Wij willen de aanjager zijn van een verbinding tussen stadsbewoners onderling, die zo ontstaat. Zo ziet het stadsmuseum zijn rol."

[9] Interview Nicole van Dijk, 12 juli 2013.

3 Cultuureducatie en cultuurparticipatie

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op educatie, gebruik, beoefening en ondersteuning van cultuur door de Nederlandse bevolking en wat daarover uit onderzoek bekend is. We bespreken cultuureducatie binnen en buiten school, receptieve cultuurparticipatie (ook via de media), amateurkunst, vrijwilligerswerk en het lidmaatschap van culturele (vrienden) verenigingen.

3.2 Cultuureducatie in het onderwijs

3.2.1 Het belang van cultuureducatie

Het belang van cultuureducatie voor de algemene ontwikkeling van kinderen is onomstreden. Cultuureducatie behoort tot de wettelijke taken van het basis- en voortgezet onderwijs. Vrijwel alle Nederlanders vinden het belangrijk dat kinderen over kunst en cultuur leren.[10] Bijna vier op de vijf Nederlanders vinden het zelfs een noodzakelijk onderdeel van het onderwijsprogramma. Deze maatschappelijke consensus is terug te vinden in de opvattingen van de meeste politieke partijen.[11]

Ook de minister onderschrijft in *Cultuur beweegt* de betekenis van cultuureducatie op school. De cultuurkaart in het voortgezet onderwijs wordt gecontinueerd. In overleg met de staatssecretaris van Onderwijs wordt het vak CKV herzien. Daarnaast zet de minister zich in voor het verbeteren van de kwaliteit van cultuureducatie in het basisonderwijs. Samen met de staatssecretaris van Onderwijs worden in het najaar van 2013 bestuurlijke afspraken gemaakt met de 35 grootste gemeentes om cultuureducatie de komende tien jaar naar een hoger plan te tillen.

- *Wat is cultuureducatie?*
  Bij cultuureducatie gaat het zowel om het verwerven van kennis, als om het ontwikkelen van een creatieve, onderzoekende houding. Cultuur- en erfgoededucatie dragen bij aan een gedeeld historisch besef en een gemeenschappelijke identiteit. In toenemende mate wordt belang gehecht aan de betekenis van cultuureducatie voor de ontwikkeling van creatief en innovatief vermogen, vaardigheden die volgens veel ondernemers, beleidsmakers en onderzoekers onmisbaar zijn voor de verdere groei van onze kennissamenleving.[12]

[10] Tepaske, E. T. e.a., De betekenis van kunst en cultuur in het dagelijks leven (2010). p. 23 e.v.
[11] Zie bijvoorbeeld Boekman 95 over Sociaal-liberaal cultuurbeleid (juni 2013).
[12] Raadsconclusies over het stimuleren van creativiteit en innoverend potentieel bij jongeren. OJCS-raad van de EU, 2012. Topteam Creatieve Industrie, Creatieve industrie in topvorm (2011).

\ >

- *Wat zijn de effecten van cultuureducatie?*
  De belangstelling voor cultuureducatie, ook internationaal, zorgt voor een flinke stimulans voor het onderzoek naar de effecten van cultuureducatie.[13] Onlangs heeft de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO) *Art for Art's Sake?* gepubliceerd, een reviewstudie over het wetenschappelijk onderzoek naar mogelijke transfereffecten van cultuuronderwijs. Met transfereffecten wordt gedoeld op de mate waarin cultuuronderwijs invloed heeft op prestaties bij andere schoolvakken en op *skills for innovation*. Maakt het volgen van muzieklessen leerlingen slimmer of het volgen van lessen beeldende vorming creatiever?

  De conclusie van het rapport is dat veel onderzoek zich vooralsnog beperkt tot het vaststellen van correlaties, maar dat causale verbanden nog onvoldoende worden aangetoond.[14] Voor zover er effecten zijn, bieden die vooralsnog geen steun aan de gedachte dat cultuureducatie gunstige effecten heeft op schoolprestaties van bijvoorbeeld rekenen, wiskunde en taal. Ook de effecten van cultuuronderwijs op creativiteit en kritisch vermogen, en op vaardigheden als zelfvertrouwen, doorzettingsvermogen en samenwerking zijn nog onvoldoende onderzocht om hier uitspraken over te kunnen doen. Wel staat vast dat cultuureducatie bijdraagt aan de veelzijdigheid van de vorming en ontwikkeling van kinderen en aan de voorbereiding op creatieve functies in de samenleving.[15]

  Experimenteel onderzoek geeft wel aanwijzingen dat er transfereffecten zijn. Muziekonderwijs versterkt het IQ, de spraak- en luistervaardigheden en succes op school. De training van luistervaardigheden heeft een positief effect op taalvaardigheden, hetgeen zich deels laat verklaren uit de vereiste concentratie voor muzieklessen, terwijl een sterker IQ en succes op school profiteren van het schoolse karakter van het muziekonderwijs. Een effect dat ook bewezen is, is de invloed van theatertraining op verbale vaardigheden. En dan zijn er nog enkele studies die een verband suggereren tussen creativiteit en theater- en danseducatie. De algemene teneur is echter ook hier dat het nog te vroeg is om harde conclusies te trekken. Daarvoor is nog te weinig onderzoek gedaan.

  Voor de auteurs van *Art for Arts Sake?* ligt de rechtvaardiging voor cultuureducatie niet in mogelijke neveneffecten, maar in de intrinsieke waarde van kunst en cultuur en de daarmee verbonden denkpatronen. Cultuuronderwijs leert kinderen in de eerste plaats kunstzinnige vaardigheden en kennis over kunst. Goede cultuureducatie levert een bijdrage aan vaardigheden die direct voortkomen uit het domein van de kunsten, zoals waarnemingsvermogen, verbeeldingskracht, uitdrukkingsvermogen, een onderzoekende houding, vasthoudendheid, reflectievermogen en communicatieve vaardigheden. Cultuureducatie, aldus deze auteurs, kan de basis leggen voor vakopleidingen en hogere opleidingen voor creatieve functies in de samenleving. Dat geldt niet alleen voor artistieke beroepen. Ook wetenschap en bedrijfsleven vragen om vaardigheden die in kunst en cultuur besloten liggen en met behulp van kunsteducatie verder ontwikkeld kunnen worden.[16]

[13] Zie bijvoorbeeld Mieras, F. Wat muziek doet met kinderhersenen (2010).
[14] Zie ook Oosterhuis, R., Slimmer en succesvoller dankzij de kunst? (2012).
[15] Winner E., T.R. Goldstein en S. Vincent-Lancrin, Art for Art's Sake? The Impact of Arts Education (2013).

3.2.2 Cultuureducatie op school

Hoe gaat het nu met de cultuureducatie in het primair en voortgezet onderwijs? In de vorige editie van Cultuur in Beeld is de stand van zaken vanuit het perspectief van het cultuurbeleid beschreven. Kort samengevat: het onderwijs heeft voortgang geboekt als het gaat om de randvoorwaarden voor cultuureducatie, maar de inhoudelijke kwaliteit van het vak verdient meer aandacht. Dat blijkt uit onderzoeken en uit gezamenlijk advies van de Raad voor Cultuur en de Onderwijsraad.[17] De Inspectie van het Onderwijs stelt in 2013 vast dat tussen 1994 en 2012 de tijd voor de expressievakken in de groepen 3 tot en met 8 is afgenomen. Dit geldt ook voor het aantal vakdocenten voor de muzische vorming. Er zijn nog wel enkele vakdocenten muziek en beeldende vorming in het basisonderwijs aangesteld, maar het leeuwendeel van de lessen wordt inmiddels verzorgd door de groepsleraar.[18] Het programma *Cultuureducatie met kwaliteit* helpt scholen en culturele instellingen die kwaliteit te herkennen en te versterken. Belangrijke verbeteracties zijn de ontwikkeling van een doorlopende leerlijn cultuureducatie, onder meer op basis van *Cultuur in de Spiegel*[19], het Leerplan Beeldende kunst en vormgeving van de Vereniging Onderwijs Cultuur en Kunst (VONCK) en de nieuwe KunstID-leerlijnen van de Stichting Kunstzinnige Vorming Rotterdam (SKVR). Ook de deskundigheidsbevordering van leerkrachten basisonderwijs en de ontwikkeling van een beoordelingsinstrument voor de leeropbrengsten bij leerlingen staan op de agenda. De Inspectie van het Onderwijs is gevraagd om in 2015 een rapportage cultuureducatie op te stellen. Binnen het programma wordt nauw samengewerkt met gemeenten en provincies.

[16] Zie: http://www.lkca.nl/onderzoek/OESO_rapport_effecten_kunstonderwijs.asp
[17] Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Cultuur in Beeld , Den Haag (2011), pp 91-92. zie ook: Oomen, C., et al. Cultuureducatie in het primair en voortgezet onderwijs. Monitor 2008-2009 (2009). Timmermans, P. en S. Plantinga, Cultuureducatie in het basisonderwijs (2012).
[18] Inspectie van het Onderwijs, Over de volle breedte, Stand van zaken met betrekking tot het onderwijsaanbod in het basisonderwijs (2013). pp. 11-12.
[19] Heusden, B. van, Cultuur in de Spiegel, naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs (2010).

\ >

Hieronder belichten we een aantal aspecten uit de praktijk van cultuureducatie op school: muziek op de basisschool, de cultuurhistorische canon, de cultuurkaart in het voortgezet onderwijs en het lezen. We doen dit aan de hand van recent onderzoek. Ten slotte staan we stil bij onderzoek naar de rol van schoolbesturen in het primair onderwijs bij cultuureducatie.

‘Het belang van kunstonderwijs’

Jeugd- en muziektheater Het Filiaal is het grootste theatergezelschap voor families en het basisonderwijs in de regio Midden Nederland. Het Filiaal maakt een breed scala aan voorstellingen. Voorstellingen van het Filiaal variëren van groots en meeslepend muziektheater in de schouwburg tot kleine intieme voorstellingen op school/locatie. Monique Corvers, artistiek leider en Marjolein van Bommel, zakelijk leider over cultuureducatie:[20]

“Creativiteit is een van de belangrijkste vaardigheden van de 21e eeuw. Kunstonderwijs is daarbij een onmisbare sleutel. We zien het als onze taak om met ons aanbod het onderwijs te inspireren en te ondersteunen. Kunst leert kinderen ruimdenkend te zijn; ze kijken door allerlei brillen naar de wereld om zich heen. Door theatervoorstellingen te maken die aansluiten bij de interesses en leefwereld van de leerling stimuleren we de emotionele, creatieve, cognitieve en sociaal-communicatieve ontwikkeling van een kind.

Alles wat wij doen komt voort uit de artistieke inhoud. We maken de brug naar het onderwijs zo goed mogelijk en bieden wat nodig is om de voorstelling in te passen in het onderwijs. We sluiten met ons onderwijsaanbod zo veel mogelijk aan bij de andere schoolvakken, zoals aardrijkskunde of geschiedenis. Dit zorgt voor meer samenhang in het lesprogramma. Zo hebben we een project met een basisschool gedaan in het verlengde van de voorstelling *Einstein, sneller dan licht*. Samen met een beeldend kunstenaar hebben de kinderen planeten gebouwd. Op het schoolplein hebben we toen samen het hele zonnestelsel gebouwd. Elk kind heeft de aarde geplaatst op de plek in de ruimte die correspondeert met zijn of haar eigen verjaardag. De docent verwachtte dat ze dat niet zou lukken, maar ze konden het allemaal. Er zijn veel kinderen die floreren bij een creatievere aanpak.

Net als alle andere gezelschappen in de Basisinfrastructuur, vinden wij het een grote kans dat cultuuronderwijs een vaste basis krijgt in het primair onderwijs. Nederland heeft internationaal hoog aangeschreven jeugdtheater. Alleen al Het Filiaal speelt dit jaar in Ierland, Duitsland, Oostenrijk, Zwitserland, België, Luxemburg, Rusland en Australië. Toch is in Nederland de algemene trend dat scholen steeds minder van deze bijzondere voorstellingen afnemen. Terwijl je in Nederland een prachtige voorstelling, die ook op Broadway staat, gewoon hier, met je eigen klas, in het theater in je buurt kunt zien. En het is heel goed mogelijk om het niet een eenmalige ontmoeting te laten zijn, maar een springplank waar allerlei schoolvakken en ook buitenschoolse activiteiten nog lang op kunnen teren.”

[20] Interview Monique Corvers en Marjolein van Bommel, 16 augustus 2013.

3.2.2.1 *Muziekeducatie op de basisschool*

In 2009 begon het Fonds voor Cultuurparticipatie met *Muziek in ieder kind.* Dit programma ondersteunt samenwerkingsprojecten om het muziekonderwijs aan kinderen op de basisschool te verbeteren.[21] Daarnaast lanceerden het voormalige Kunstfactor, het Fonds voor Cultuurparticipatie en Muziekcentrum Nederland in 2010 de campagne *Muziek Telt,* om meer aandacht te vragen voor het belang van muziekeducatie in het primair onderwijs. In dat kader vond opinieonderzoek plaats naar het belang van muziekeducatie. Daaruit bleek dat meer dan vier vijfde van de Nederlanders muziekles belangrijk vindt voor kinderen.[22]

- *Onderzoek naar muziekonderwijs*

  Rondom *Muziek in ieder kind* en *Muziek Telt* zijn onderzoeken gedaan naar de huidige stand van zaken van het muziekonderwijs op de basisschool. Er zijn weinig vakleerkrachten met de achtergrond schoolmuziek op scholen. Hoofdzakelijk groepsleerkrachten geven muziekonderwijs, soms aangevuld met muziekdocenten (instrumentaal) van buiten. In de lessen wordt vooral aandacht besteed aan techniek en luistervaardigheden, veel minder aan interpretatie en esthetische vaardigheden. Er is bovendien geen consensus over de invulling van het onderwijs. Zo leggen groepsleerkrachten sterker de nadruk op algemeen vormend muziekonderwijs, terwijl muziekdocenten de instrumentale vaardigheden meer benadrukken.

- *Behoefte aan meer scholing in muziekeducatie*

  Bij projecten met externe muziekdocenten blijft de vakinhoudelijke samenwerking tussen externe docent en groepsleerkracht beperkt. De groepsleerkracht richt zich op meer praktische ondersteuning. Scholen werken ook weinig samen met orkesten of muziekscholen. Na afloop van het project stoppen de muzieklessen meestal weer. Veel groepsleerkrachten zijn onzeker over hun competenties op het gebied van muziekonderwijs en besteden daarom minder aandacht aan bepaalde aspecten. Andersom beschikken muziekdocenten die vanuit culturele instellingen in het onderwijs komen vaak niet over de noodzakelijke pedagogische en didactische vaardigheden om klassikaal les te geven. De vakleerkrachten (met schoolmuziekachtergrond) beschikken hier wel over, maar zij zijn relatief weinig op de scholen aanwezig. Onderzoekers concluderen dat er veel behoefte is aan meer scholing in muziekeducatie, zowel op de Pabo als voor zittende leerkrachten.[23]

3.2.2.2 *De canon in het basisonderwijs*

Aandacht voor het erfgoed is onderdeel van de kerndoelen kunstzinnige oriëntatie en van het vak geschiedenis. In 2007 is de canon gepresenteerd. Deze toont de vaderlandse geschiedenis in woord en beeld in vijftig vensters. Doel is om hiermee historische samenhang aan te brengen en het chronologisch inzicht van leerlingen te vergroten. Sinds het schooljaar 2010/2011 is de canon opgenomen in de kerndoelen voor basisonderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs. Bijna alle geschiedenismethodes hebben de canon in hun lesmateriaal verwerkt.[24]

- *Toenemend gebruik van de canon*

  Vijf jaar na invoering maakt 63% van de scholen gebruik van de canon. Dat is fors meer dan in 2008 toen nog maar 33% van de scholen met de canon werkte.[25] De niet-gebruikers geven als belangrijkste reden aan dat de onderwerpen uit de canon al verwerkt zijn in het onderwijs (36%). Van hen is 17% nog wel van plan om de canon te gaan gebruiken. Slechts enkele scholen geven een andere reden op. Zij kennen geen geschikte toepassingsmogelijkheden, zijn het niet eens met de keuze van de onderwerpen uit de canon of hebben geen digibord in de klas (elk 2%).

  Internet speelt bij de ondersteuning een belangrijke rol. Met name de website www.entoen.nu is goed bekend: 64% bekeek of gebruikte wel eens een of meer onderdelen van de website (in 2008 13%). Scholen werken veel samen met culturele instellingen bij het gebruik van de canon in het onderwijs, het meest met de bibliotheek (75%), centra voor cultuureducatie (60%) en musea (50%).
  Basisscholen oordelen over het algemeen behoorlijk positief over de canon als didactisch concept, zoals blijkt uit tabel 3.1.

Tabel 3.1 **Oordeel over de canon als didactisch concept (N= 363)[26]**

De canon...	Ja	?	Nee
• helpt kennis over de Nederlandse geschiedenis en ...cultuur te bevorderen	83%	10%	6%
• is goed bruikbaar voor het onderwijs	77%	18%	6%
• is goed samengesteld	65%	27%	7%
• voorziet in een behoefte binnen het onderwijs	53%	30%	17%
• is een welkom houvast in mijn lessen	51%	28%	20%
• spreekt de leerlingen aan	47%	40%	13%
• versterkt onze nationale identiteit	43%	38%	18%
• helpt ons lacunes in het onderwijs te verhelpen	40%	41%	20%
• is overbodig	14%	14%	72%

[21] Fonds voor Cultuurparticipatie, Er zit muziek in ieder kindhttp://www.cultuurparticipatie.nl/reports/muziekpub.site.pdf (2013). Jans, M. e.a., Muziek in ieder kind (2012).
[22] Wils, J. Muziek telt! (2010).
[23] Schilt-Mol, T. van, Muziekles op de basisschool: meer en beter? In Jaarboek Actieve Cultuurparticipatie 2012. Fonds voor Cultuurparticipatie, Utrecht (2012). pp 37-50.
[24] Meer informatie op de ondersteunende website: www.entoen.nu
[25] Haalen, J. van en M. Kieft, De canon in het basisonderwijs Utrecht. Oberon, september (2012).
[26] Overgenomen (en bewerkt) uit Haalen, J. van en M. Kieft (2012) De canon in het basisonderwijs, Utrecht: Oberon, september 2012.

\ >

De meeste bijval krijgt de stelling 'De canon helpt kennis over de Nederlandse geschiedenis en cultuur te bevorderen'. Circa acht van de tien scholen zijn het daarmee eens. Enthousiasme bestaat ook voor de bruikbaarheid van de canon in het onderwijs (in 2008 kregen deze stellingen ook de meeste bijval). Slechts een minderheid vindt de canon overbodig.

3.2.2.3 *Cultuurkaart*

De Cultuurkaart is bedoeld als stimulans voor cultuurparticipatie onder scholieren in het voortgezet onderwijs (vmbo, havo, vwo, en het speciaal- (vso) en Praktijk Onderwijs (PRO)). Er is geen verplichting, maar vanaf de start in 2008-2009 doen vrijwel alle vo-scholen mee. Elke leerling ontvangt een persoonlijke culturele voordeelpas met een bedrag van 15 euro. Het VSB-fonds vulde dit de eerste drie jaar aan met 10 euro voor leerlingen die het vak CKV volgden. Het bedrag komt vrij als de leerling de kaart heeft geactiveerd. In seizoen 2011-2012 deed 89% van alle aangemelde leerlingen dit. In totaal waren dat seizoen een kleine 1300 culturele instellingen aangesloten bij het initiatief.

In de bestedingen van de Cultuurkaart in de vier schooljaren (2008-2012) zijn een paar hoofdlijnen te zien. Aan theater en dans wordt het meest besteed, door 30% van de leerlingen. Centra voor de kunsten staan met ongeveer 20% op de tweede plaats. Daling is te zien bij de besteding aan de bioscopen en filmtheaters. Het budget daalde van 8% in het eerste naar 4% in het laatste schooljaar. Musea zijn iets gegroeid tot 10%. Ten slotte is de categorie culturele en educatieve dienstverlening gegroeid van 7,5% naar 12,5%. Opvallend is dat de bestedingen aan muziek (inclusief popmuziek) niet verder komen dan een paar procent.[27]

In seizoen 2012-2013 was het onzeker of de Cultuurkaart zou blijven bestaan. Het Kabinet Rutte I besloot de subsidie aan de Cultuurkaart stop te zetten. Minister Bussemaker maakte opnieuw geld vrij voor een rijksbijdrage aan de Cultuurkaart voor de komende tien jaar.[28]

3.2.2.4 *Leesbevordering*

Verschillende wetenschappelijk studies tonen een relatie aan tussen lezen en onderwijssucces.[29] Goede taalbeheersing en leesvaardigheid blijken goede voorspellers van schoolsucces en de maatschappelijke positie die leerlingen na hun studie bereiken. Het is dus van belang lezen te bevorderen onder kinderen en jongvolwassenen.

[27] CJP, Eindrapportage Cultuurkaart 2011-2012.
[28] Visiebrief *Cultuur beweegt* (10 juni 2013).
[29] Notten, N., Parents and the Media (2011) en Kortlever, D.J.M. en J.S. Lemmens, Relaties tussen leesgedrag en Cito-scores van Kinderen (2012).

Hoe groter het leesplezier, hoe meer effect lezen heeft.[30] Ook voorlezen heeft een positief effect op tekstbegrip, woordenschat en spelling van kinderen.[31] Van alle Nederlanders leest 51% weleens voor aan kinderen of volwassenen, zo blijkt uit een enquête in het kader van het *Jaar van het Voorlezen*. Zij vinden voorlezen vrijwel unaniem 'leuk' (91%) en 'nuttig' (96%). Een meerderheid van de voorlezers (58%) ruimt hiervoor ten minste één keer per week tijd voor in; 15% doet dit zelfs elke dag. Een voorleessessie duurt in drie kwart van de gevallen tussen de 5 en 15 minuten. Van de mensen die nooit voorlezen noemt 41% dit nog altijd 'leuk' en 75% 'nuttig'. De meeste Nederlanders zijn ermee bekend dat voorlezen voordelen biedt.[32]

- *Kunst van Lezen*

De Stichting Lezen is het landelijk kenniscentrum voor leesbevordering en literatuureducatie. Sinds 2008 geeft deze stichting samen met het Sectorinstituut Openbare Bibliotheken vorm aan het leesbevorderingsprogramma *Kunst van Lezen*. In de periode 2012-2015 bestaat het programma *Kunst van Lezen* uit drie onderdelen: Strategische leesbevorderingsnetwerken, BoekStart en de Bibliotheek op school.
Strategische leesbevorderingsnetwerken vormen de kern van *Kunst van Lezen*. In een langlopende campagne volgen bibliotheekdirecteuren diverse workshops en regionale conferenties. Deze bereiden hen voor op samenwerking met gemeenten en instellingen (Centra voor Jeugd en Gezin, kinderopvang en onderwijs). Dit moet zorgen voor structurele en langdurige verankering van BoekStart en de Bibliotheek op School in het beleid van alle samenwerkingspartners.

Bij BoekStart krijgen ouders van pasgeboren baby's een brief met een waardebon die zij kunnen verzilveren bij een bibliotheek bij hen in de buurt. Inmiddels is het project in 90% van de bibliotheken te vinden en verzilvert 41% van de ouders deze waardebon. Van alle ouders met een babylidmaatschap is 45% actief. Zij lenen ministens vier keer per jaar een babyboek.[33] De Bibliotheek op School is inmiddels op ruim 700 scholen voor het primair onderwijs ingevoerd. In het voortgezet onderwijs wordt de Bibliotheek op School in 2013 eerst in pilots uitgevoerd.

[30] Huysmans, F., Van Woordjes naar wereldliteratuur (2013).
[31] Bus, A.G., e.a. Een meta-analyse naar intergenerationele overdracht van geletterdheid (1994).
[32] http://www.leesmonitor.nu/newsitem/808/
[33] Evaluatie Boekstart, Stichting Lezen, 2012.

‘Bevorderen van het leesplezier met de VoorleesExpress’

Vanuit de VoorleesExpress worden kinderen met een taalachterstand twintig weken lang thuis voorgelezen door enthousiaste vrijwilligers. De vrijwilliger introduceert het voorleesritueel bij het gezin. De ouders krijgen handvatten om het voorlezen zelf over te nemen en boeken een blijvende plek te geven in het dagelijks leven. Dit stimuleert de taalontwikkeling van kinderen, verrijkt de taalomgeving in huis en brengt mensen met elkaar in contact. Piet Hoffman[34] is nu bijna een jaar vrijwilliger bij de VoorleesExpress in Amsterdam-West.

“Als vrijwilliger is de richtlijn dat je elke week 45 minuten voorleest en dan nog 15 minuten praat met de ouders. In de praktijk blijkt 30 minuten voorlezen al best veel (tussentijds afgewisseld met spelletjes, kleurplaten, theaterstukjes, navertellen). Kinderen moeten het ook leren om zich te concentreren. Voor het voorlezen wordt een vast moment in de week gekozen, om te werken aan de traditie een vast ritueel op te bouwen.

Het is bijzonder dat je een bijdrage kunt leveren aan de ontwikkeling van een kind in maar 1 uurtje per week en elkaar in de buurt kunt leren kennen. Je bouwt echt een band op met een gezin. In het begin kom je uitsluitend voor het voorlezen. Na verloop van tijd word je zelfs gevraagd mee te eten of het Suikerfeest mee te vieren. Heel gastvrij.

Vrijwilligers hebben vaak na de twintig weken ook nog wel eens contact met het gezin. Maar tijdens de laatste voorleessessies wordt ook echt geprobeerd de ouders zo veel mogelijk handvatten te geven om zelf voor te blijven lezen. Vaak moeten ze dan eerst over een drempel heen, omdat ze bang zijn dat ze zelf niet alle woorden kennen of ze verkeerd uit te spreken. Op deze manier draagt het project ook bij aan de taalontwikkeling van de ouders.”

[34] Interview Piet Hoffman, 1 augustus 2013. De VoorleesExpress is een initiatief van SodaProducties, bureau voor maatschappelijk innovatie.

3.2.2.5 *Schoolbesturen primair onderwijs*

Schoolbesturen zijn verantwoordelijk voor kwalitatief goed onderwijs op hun scholen. Ze zijn dus ook verantwoordelijk voor de kwaliteit van cultuureducatie. Hoe gaan de besturen op bovenschools niveau met deze verantwoordelijkheid om? Welke afwegingen maken ze bij visievorming, de verdeling van middelen en het personeelsbeleid? Recent onderzoek in de provincies Noord-Holland en Zuid-Holland laat zien hoe schoolbesturen van basisscholen hun rol op het gebied van cultuureducatie invullen.[35]

De meeste schoolbesturen onderschrijven het belang van cultuureducatie. Ze zien kunst en cultuur als integraal onderdeel van de brede ontwikkeling van kinderen. Daarnaast draagt cultuureducatie volgens hen bij aan de ontwikkeling van hun creativiteit en het stimuleren van een open houding voor de wereld om hen heen.
In de praktijk zijn de ambities op het gebied van cultuureducatie slechts in een enkel geval zichtbaar in de beleidsplannen. Volgens schoolbesturen lenen moeilijk meetbare zaken, zoals cultuureducatie, zich slecht voor het formuleren van doelstellingen. Schoolbesturen weten ook weinig van de mogelijkheden en de landelijke ontwikkelingen op het terrein van cultuureducatie. De minister en staatssecretaris maken in het najaar van 2013 afspraken over cultuureducatie met de gezamenlijke wethouders van cultuur en onderwijs en de PO-raad (vereniging van besturen in het primair onderwijs). In de afspraken worden de gezamenlijke ambities met cultuureducatie voor de komende tien jaar vastgelegd. Doel hiervan is het ondersteunen van het lokale gesprek over cultuureducatie op de basisschool tussen gemeente, schoolbestuur en culturele instellingen.

3.3 Receptieve cultuurdeelname

3.3.1 Trends cultuurparticipatie bevolking

Nederland behoort op het gebied van cultuurparticipatie tot de koplopers van Europa. Zo staat Nederland in de Europese top drie met theaterbezoek, het lezen van boeken en het bezoeken van historische monumenten, musea of galerieën.[36] De cultuurdeelname is echter niet stabiel. Vanaf de jaren tachtig dalen de bezoekersaantallen bij sommige disciplines, vooral bij duurdere en traditionele podiumkunsten (bijvoorbeeld opera). Ook daalt het aantal mensen dat een boek leent bij een bibliotheek. Voor populaire kunstvormen, zoals popmuziek en film, groeit de belangstelling juist.

- *Van AVO naar VTO*
  Voor het volgen van deze trends gebruikte OCW jarenlang de cijfers van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) op basis van het Aanvullend Voorzieningen Onderzoek (AVO). Het AVO was een omvangrijk vierjaarlijks survey over het gebruik van overheidsvoorzieningen. Vanwege omvang en kosten was dit onderzoek niet meer haalbaar voor het SCP.

[35] Admiraal, K. e.a. Cultuureducatie op niveau (2012); Ligtvoet-Janssen, M.G.A. e.a., Kansen voor cultuureducatie (2012).
[36] Eurostat Eurobarometer 278 (2007). p.16.

\ >

Daarmee kwam een einde aan een decennialange ononderbroken reeks van onderzoek naar cultuurparticipatie in Nederland.
Het Vrijetijdsonderzoek (VTO) vormt een nieuwe basis voor onze kennis van de cultuurparticipatie in Nederland. Eind 2012/begin 2013 vond de eerste meting plaats van het VTO. Eind 2013 verschijnen de eerste rapportages. Het VTO zal één keer per twee jaar plaatsvinden en dus meer actuele informatie opleveren.
De gegevens uit het VTO bieden wel actuele gegevens maar vooralsnog geen trendgegevens. Een oplossing voor dit probleem biedt een andere SCP-enquête, behorend bij de SCP Leefsituatie Index (SLI). Hierin is ook een beperkt aantal vragen gesteld over cultuurparticipatie. Daarvan is een reeks vanaf 2004 tot 2012 beschikbaar (zie tabel 3.2), waarover het SCP zelf voor het eerst in december in De Sociale Staat van Nederland 2013 zal publiceren.[37]

Tabel 3.2 **Cultuurparticipatie van de Nederlandse bevolking 18 jaar en ouder, 2004-2012**
(percentage dat afgelopen twaalf maanden eens of vaker bezoek bracht aan...)

	2004	2006	2008	2010	2012
Opera	6	6	5	6	4
Klassieke muziek	19	19	17	20	18
Ballet	8	7	7	7	6
Toneel	25	28	28	29	27
Museum	44	49	47	50	48
Musical	25	27	26	26	24
Cabaret	22	24	25	25	22
Film	55	56	54	61	61
Popmuziek	25	27	31	29	27

Door andere vraagstelling, leeftijdselectie en opzet van het SLI kunnen deze participatiecijfers afwijken van de cijfers op basis van het AVO en daarom van de hierna besproken studie *Kunstminnend Nederland?*[38]

- *Dalende participatie*
  Tabel 3.2 geeft de cijfers van de cultuurparticipatie in de periode 2004 – 2012, op basis van bevolkingsonderzoek. In hoofdstuk 5 wordt de ontwikkeling van bezoekcijfers van

[37] Het SCP zal die cijfers ook gebruiken in de Cultuur Index Nederland die het samen met de Boekmanstichting ontwikkelt. Daarover verschijnt in december 2013 een speciale uitgave van het tijdschrift Boekman.
[38] Dat is onbevredigend en soms ook lastig in de context van beleid. Het is echter onvermijdelijk bij dit type onderzoek. Er bestaat nog geen algemene internationaal aanvaarde standaard voor onderzoek naar cultuurparticipatie.

gesubsidieerde cultuurinstellingen besproken. Het bevolkingsonderzoek leert ons dat in 2012 ruim 60% van de Nederlandse volwassen bevolking ten minste één keer per jaar naar de film ging, dat is een toename ten opzichte van 2004. Een kwart van de bevolking bezocht popmuziek, cabaret musical of toneel. Ongeveer de helft van de bevolking bezocht minimaal één keer per jaar een museum. Met uitzondering van de film daalde de participatie van 2010 tot 2012 in alle disciplines. Zo'n ontwikkeling tussen twee jaren is nog geen trend te noemen. Het is mogelijk een effect van de crisis. De uitzondering van de film is eerder opgemerkt, ook in internationaal verband. In tijden van crisis heeft de film minder te lijden van teruglopende bezoekersaantallen.[39]

- *Verschillen tussen generaties*
  Leeftijd bepaalt in sterke mate welke cultuuruitingen iemand bezoekt. Jongeren zijn bij populaire cultuur zoals popmuziek en film sterk oververtegenwoordigd. Bezoek aan traditionele cultuur is redelijk gespreid over verschillende levensfasen, maar het publiek veroudert wel.
  Opeenvolgende generaties zijn anders cultureel gesocialiseerd. Mensen nemen de culturele voorkeuren uit hun jeugd mee in de rest van hun leven. Deze voorkeuren veranderen slechts gedeeltelijk met de levensfase. Opvolgende generaties hebben een steeds grotere interesse in populaire cultuur (populaire muziek, cabaret, film). Als deze lijn doorzet betekent dit een toenemend bereik van populaire cultuur.

- *Traditionele cultuur*
  Vergeleken met het bezoek aan populaire cultuur hangt het bezoek aan traditionele cultuur (toneel, klassieke muziek, ballet, musea en monumenten) veel minder met generatie en levensfase samen. Bezoek aan traditionele cultuur verschilt enigszins tussen de generaties, maar niet zo sterk als bij de populaire cultuur. Er zijn aanzienlijke verschillen binnen de traditionele disciplines. Deze verschillen vallen in onderzoeksresultaten weg als je ze samen neemt. Met name de voorkeur voor klassieke muziek is bij opeenvolgende generaties afgenomen. In de jongste generaties is het percentage bezoekers van klassieke muziek ongeveer de helft kleiner dan in de generatie van gepensioneerden (geboren tussen 1935 en 1944). De dalende lijn is weliswaar tot staan gebracht, maar nog niet omgebogen.[40]

  Ondertussen is de vergrijzing van de bevolking voor veel culturele instellingen wel een kans om in de oudere leeftijdsgroepen meer publiek te werven. Deze mogelijkheid omschrijft het SCP als 'de verzilvering van de vergrijzing'.[41] In 2013 heeft een groot aantal partijen het convenant ouderen en cultuur gesloten, met als doel de cultuurparticipatie onder ouderen te bevorderen.[42]

[39] In Zuid-Europese landen zoals Spanje en Griekenland is inmiddels wel sprake van aanzienlijke teruggang van het bezoek aan bioscopen. (Focus 2013, World film market trends. European Audiovisual Observatory, p. 7 en p. 17.) Niet alleen de crisis speelt een rol, ook de toenemende beschikbaarheid van films via televisie en internet (betaald en onbetaald).
[40] Broek, A. van den, e.a. Wisseling van de wacht: generaties in Nederland (2010). p. 359
[41] Broek, A. van den, e.a. Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars (2009). p 121.
[42] Ministerie van OCW e.a. http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/convenanten/2013/06/18/convenant-ouderen-en-cultuur.html (bezocht op 8 augustus 2013).

3.3.2 Potentieel bereik en beleving van de kunsten

De recente SCP-studie *Kunstminnend Nederland?* gaat over het bereik van de kunsten op basis van gegevens over 2009.[43] 'Bereik' is daarin een breed begrip: van interesse hebben, via erover lezen, ernaar kijken op tv, erover praten met vrienden, tot bezoek. Per kunstvorm zegt gemiddeld ruim 50% van de bevolking interesse te hebben in de gecanoniseerde vormen (klassieke muziek, beeldende kunst, toneel, dans) en gemiddeld ruim 80% in de meer populaire kunstvormen (cabaret, film, popmuziek). Maar niet iedereen die interesse heeft, gaat over tot bezoek. De ruimte tussen 'interesse hebben' en 'daadwerkelijk gaan' is te interpreteren als de potentiële participatie onder de bevolking. Het percentage geïnteresseerden dat interesse omzet in daadwerkelijk bezoek wordt aangeduid met 'conversiegraad' (zie figuur 3.1). Deze conversie verschilt per genre, maar bij de meeste kunstvormen is de potentiële participatie flink groter dan het daadwerkelijk bezoek. De conversie van geïnteresseerde tot bezoeker is voor zowel de gecanoniseerde als populaire kunstvormen gemiddeld circa een derde van de geïnteresseerden. Hier ligt dus een uitdaging voor kunstinstellingen om meer publiek te trekken.

Figuur 3.1 **Interesse, bereik en conversie per kunstvorm**
Bevolking 16 jaar en ouder, 2009 (in procenten)[44]

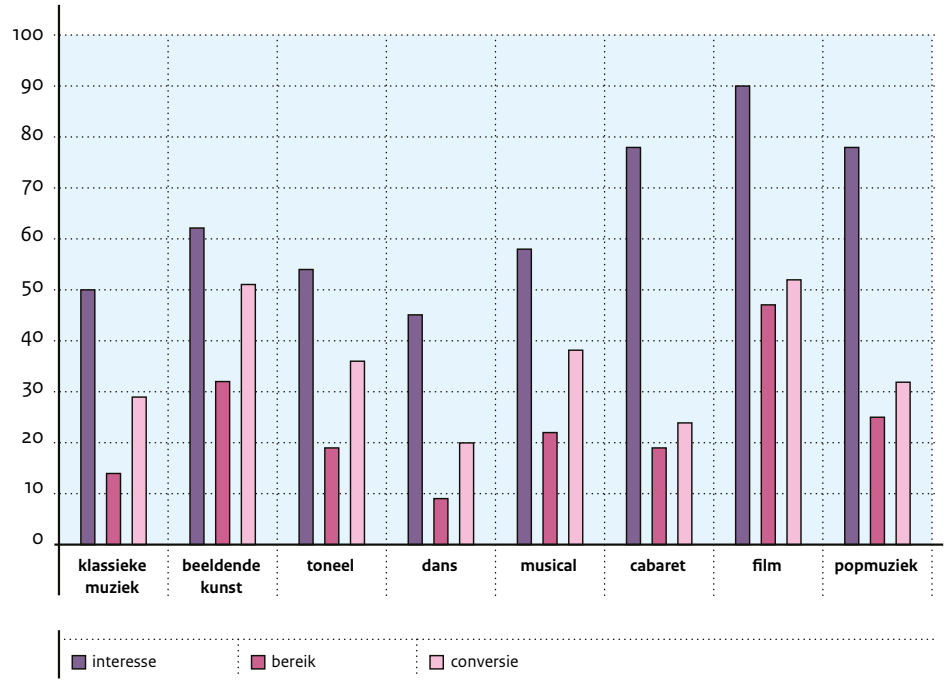

[43] Broek, A. van den, Kunstminnend Nederland? (2013). Erfgoed komt hier niet aan bod.
[44] Bewerking SCP, op basis van Broek, A. van den, (2013) Kunstminnend Nederland?

In actuele discussies over de kunsten en het publieksbereik wordt veel gezegd over wat kunst teweeg kan brengen in de beleving van mensen. Daarbij passeert van alles de revue: plezier of ontspanning, tot rust komen, nieuwe inzichten opdoen, geraakt worden, troost krijgen, gezamenlijkheid beleven of juist je eigen identiteit markeren. In de marketing en reclame wordt veel onderzoek gedaan naar de beleving van consumenten, maar in het culturele domein is dit type onderzoek nog schaars. Maar wie goed weet wat het publiek beleeft tijdens voorstellingen of tentoonstellingen, kan er mogelijk beter op inspelen.

In *Kunstminnend Nederland?* is geprobeerd te onderzoeken hoe de Nederlandse bevolking kunst beleeft. Aan bezoekers van de verschillende kunstvormen is gevraagd te reageren op de volgende typeringen van de beleving bij het laatste bezoek:

- ontspannend;
- heeft mij aan het denken gezet;
- heeft mij aan het lachen, blij, vrolijk gemaakt;
- was vertroostend, verzoenend;
- heeft mij nieuwe energie gegeven, opgepept, opgeladen;
- was ontroerend, emotioneel;
- heeft mij het gevoel gegeven ergens bij te horen;

De uitkomsten zijn in figuur 3.2 samengevat naar gecanoniseerde en populaire kunstvormen.[45]

[45] Het is opvallend dat hier geen categorie is genoemd die iets onder woorden probeert te brengen van schoonheidsbeleving of esthetisch genoegen.

Figuur 3.2 **Beleving bij bezoek aan canonieke en populaire kunstvormen, Onderscheiden naar type beleving**
Bevolking 16 jaar en ouder, 2009 [46]
Percentage 'helemaal eens' of 'eens' met de voorgelegde uitspraak

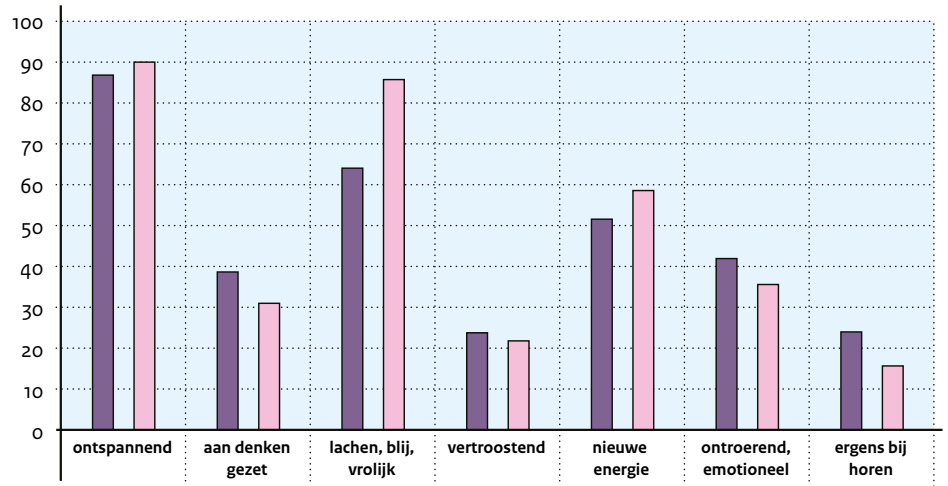

Veruit de meeste bezoekers (90%) beleven de laatste voorstelling als 'ontspannend', gevolgd door 'lachen, blij, vrolijk'. De canonieke kunstvormen maken gemiddeld genomen iets minder blij (60%) dan de populaire (bijna 90%). 'Nieuwe energie' volgt daarna als beleving (50-60%), gevolgd door de meer serieuze belevingen als 'ontroering' en 'aan het denken gezet' genoemd door ongeveer een derde van de bezoekers. Hierbij scoren de canonieke vormen steeds gemiddeld iets hoger. Zo'n 20% noemt vertroosting. Het sociale motief ('ergens bij te horen') scoort het laagst, maar toch nog bij bijna 25% voor de canonieke kunstvormen, en ruim 15% voor de meer populaire vormen.

[46] Bewerking SCP, op basis van Broek, A. van den, Kunstminnend Nederland? (2013).

3.3.3 Cultuurparticipatie via audiovisuele media en internet

Media (pers, radio en tv, internet en sociale media) spelen in ons leven een zeer grote rol. We besteden veel tijd aan de media en worden er ook flink door beïnvloed in onze gevoelens, opvattingen en handelingen. Televisie speelt nog steeds de grootste rol. Mensen die na 1960 geboren zijn besteden in hun gehele leven gemiddeld meer tijd aan tv kijken dan aan werken.[47]

De tijdsbestedingsonderzoeken van SPOT en het SCP geven beide inzicht in ons mediagebruik.[48] SPOT[49] meet het mediagebruik over de gehele dag. De mediatijd is in totaal bijna 7 uur, waarvan ongeveer een kwart gelijktijdig met andere activiteiten. Televisie is nog steeds het dominante medium, met 46% van de tijd, gevolgd door internet met 30% van de tijd.[50] Die mediatijd heeft zijn piek in de avonduren. Rond 21.00 uur is zo'n 60% van de Nederlanders bezig met een vorm van mediaconsumptie. Het SCP benadert mediagebruik als vrijetijdsbesteding, en komt ook op een hoog aandeel van media in de tijdsbesteding. Mediagebruik is op grote afstand de dominante bezigheid in onze vrije tijd.[51] In Nederland was dat in 2006 gemiddeld 2 uur en 51 minuten per dag tegen, bijvoorbeeld, 1 uur en 22 minuten voor sociale contacten, informele hulp, vrijwilligerswerk en sociale participatie, 51 minuten voor cultuur, sport , recreatie, hobby's, en tenslotte 20 minuten voor uitrusten. Wie de diverse vormen van ontspanning beter bekijkt ziet dat daarbinnen de televisie weer veruit dominant is. De tijdsbesteding aan 'cultuur en vermaak' is daarbij zeer bescheiden.

[47] Elchardus, M., Self control as social control. The emergence of symbolic society. In: Poetics 37 (2009) p. 154.
[48] Er zijn op dit moment verschillende partijen die zich bezighouden met onderzoek naar mediagebruik, zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), Stichting ter Promotie en Optimalisatie van Televisiereclame (SPOT) en de Stichting Kijkonderzoek. Deze onderzoeken leveren verschillende metingen op van mediagebruik en tijdsbesteding aan media, door verschillende onderzoeksmethoden. Inmiddels heeft een groot aantal van de relevante partijen de handen ineen geslagen. Er is één gemeenschappelijk Tijdbesteding Onderzoek Media in de maak, dat in 2014 eerste resultaten zal publiceren. Dat onderzoek houdt bijvoorbeeld rekening met het gelijktijdig gebruik van verschillende media, een gewoonte die met de komst van het internet sterk is gegroeid.
[49] SPOT, Alles over tijd (2012), p 13 http://www.spot.nl/onderzoek/tijdbestedingsonderzoek (bezocht op 8 augustus 2013).
[50] Televisie kijken via internet is in dit onderzoek gerekend tot televisie kijken.
[51] Cloïn, M. e.a. (2011), Nederland in een dag. Tijdbesteding in Nederland vergeleken met die in 15 andere Europese landen Den Haag: SCP, p 39. Het betreft metingen in het jaar 2006.

Figuur 3.3 **Tijd besteed aan vormen van ontspanning in Nederland en vijftien Europese landen**
Bevolking 20-74 jaar (uren: minuten per dag)[52]

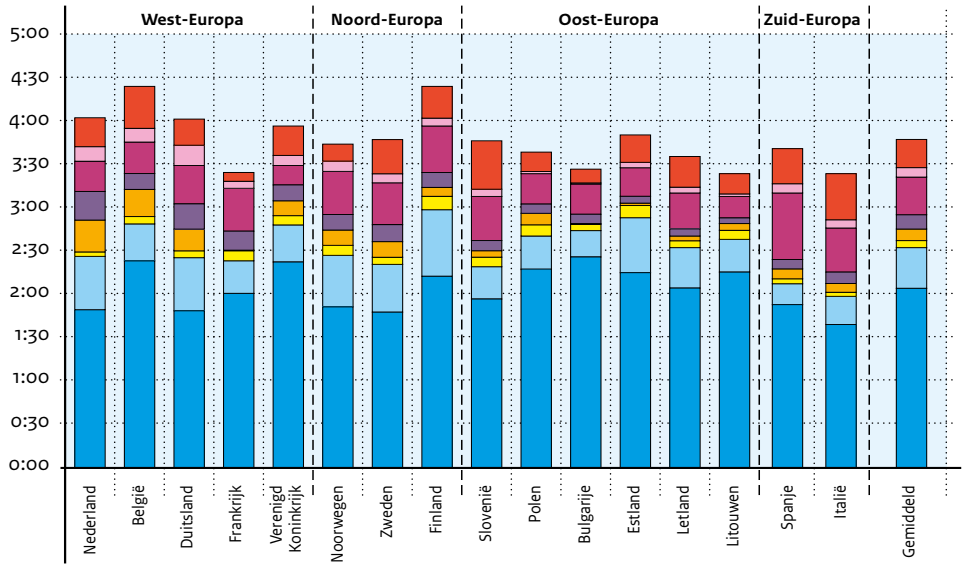

Hoe staat het met de cultuurparticipatie via media? Natuurlijk is dat niet één op één gelijk te trekken met de ervaring van het bezoek aan een concert in de zaal of het bekijken van een schilderij. Maar soms is het verschil minder groot zoals bij film. In *Kunstminnend Nederland?* is mensen gevraagd hoe vaak ze op een beeldscherm kijken naar kunst. Een kwart van de bevolking kijkt gemiddeld minimaal eens in de paar weken naar de canonieke kunsten, twee derde naar de populaire kunsten. De percentages liggen zonder uitzondering hoger tot veel hoger dan het aandeel van de bevolking dat kunsten in de zaal bezoekt. Aanvullend daarop is gevraagd naar andere vormen van consumptie van de kunsten. Zoals thuis en onderweg luisteren naar muziek en cabaret, het bekijken van kunst in de publieke ruimte of het lezen van literatuur.[53]

Het internet als medium is in dit onderzoek niet uitgewerkt, omdat dat in een eerdere studie van het SCP, *De Virtuele Kunstkar, Cultuurdeelname via oude en nieuwe Media*, al centraal stond. Een beeld van het internetgebruik voor culturele doeleinden geeft figuur 3.4.

[52] Cloin (2011), p. 86, figuur 5.1. SCP (TPO '06/EU); overige landen HETUS
[53] Broek, A. van den (2013) p. 28-20.

Figuur 3.4 **Opnames of objecten beluisteren en bekijken via gedrukte, audiovisuele, digitale en/of online media**
(in procenten van de bevolking 18 jaar e.o., 2009)[54]

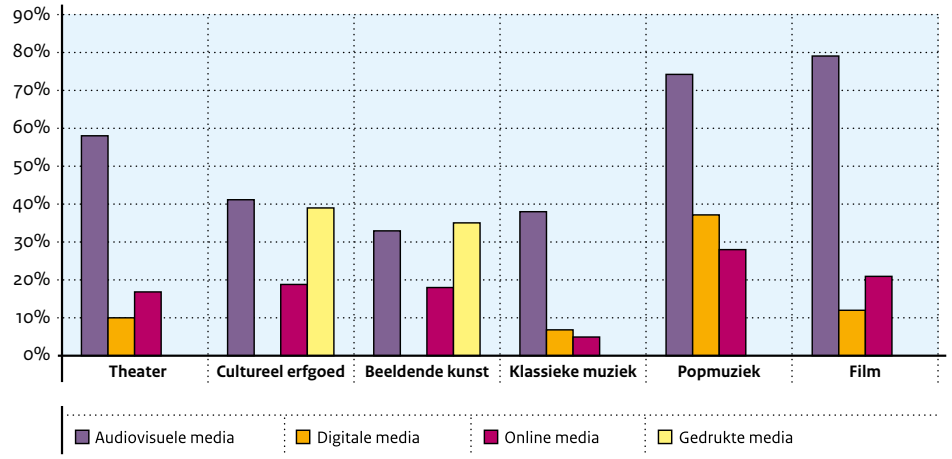

Toelichting:
- *Gedrukte media verwijst naar boeken en tijdschriften*
- *Audiovisuele media omvat televisie, radio, dvd, video, cd, lp en minidisc*
- *Digitale media (ex online media) is het offline gebruik van computer en mobiele apparaten*
- *Online media verwijst naar cultuurwebsites, andere websites en internetradio*

Dit onderzoek uit 2009 laat zien dat mensen niet alleen meer in een zaal kunst consumeren, maar ook via de media. De opmars van het mobiele internet en de tablets in de jaren daarna is nog niet zichtbaar. Het is zeer waarschijnlijk dat de consumptie via (mobiel) internet de komende jaren verder zal groeien.

[54] Sonck, N. en J. de Haan, De virtuele kunstkar (2012). p. 31.

3.3.4 Cultuur op televisie bij de publieke omroep

Het hiervoor aangehaalde onderzoek geeft een indicatie van de totale cultuurparticipatie via de media. Een van de grote spelers in dit medialandschap is de Nederlandse Publieke Omroep (NPO), die de taak heeft kunst en cultuur te programmeren.[55] In de Prestatieovereenkomst van de NPO 2010-2015 wordt dit als volgt uitgewerkt. De NPO "wil de omvang, breedte en variatie in het domein expressie ook in de komende vijf jaar continueren". Voor televisie betreft dit "een jaarlijkse variatie aan expressie (kunstinformatie waaronder kunstdocumentaires), muziek (waaronder klassieke muziek en registratie van festivals, concerten en toneel), fictie en cabaret/satire". Voor de radio gaat het om het registreren en verslagleggen van concerten en muziekevenementen.[56]

De Stichting Kijkonderzoek (SKO) houdt de kijkcijfers bij van individuele programma's van zowel publieke als commerciële zenders en rapporteert daarover dagelijks.[57] De programma's van de publieke omroep worden daarnaast gecategoriseerd, onder meer voor de jaarlijkse verantwoording door de NPO. Daarmee kan de NPO een beeld geven van het aantal mensen dat zij bereikt met programma's over kunst en cultuur. Ter illustratie gaan we hier in op televisieprogramma's met klassieke muziek, populaire muziek en programma's met informatie over kunst.

Tabel 3.4 **Bereik enkele categorieen kunstprogramma's NPO[58]**
Nederlandse bevolking 6 jaar en ouder, 2012

	Bereik (x 1000)	Gemiddelde frequentie	Aantal uitzendingen	Contact-momenten (x 1000)
klassieke muziek	8.366	2,9	117	24.031
populaire muziek	13.988	11,5	1.225	160.267
kunstinformatie	14.252	21,2	1.860	302.779

Toelichting
- *Bereik: aantal individuele personen van 6 jaar en ouder dat minimaal 5 minuten achtereen gekeken heeft*
- *Gemiddelde frequentie: gemiddeld aantal keer dat een programma in de categorie bekeken is*
- *Contactmomenten: bereik x gemiddelde frequentie. Vergelijkbaar met het aantal bezoeken dat een individuele bezoeker kan afleggen aan een zaal*

[55] Mediawet, artikel 2.1.
[56] Prestatieovereenkomst NPO, OCW en Commissariaat voor de media, 17 mei 2010.
[57] http://www.kijkonderzoek.nl/ (geraadpleegd op 15 juni 2013).
[58] De jaarlijkse Terugblik van de NPO, waarin verantwoording wordt afgelegd over de realisatie van de afspraken uit de Prestatieovereenkomst NPO, rapporteert gedetailleerd over het te realiseren aanbod. Over het bereik zijn minder gedetailleerde afspraken gemaakt. De bereikcijfers zijn op verzoek van OCW aanvullend geleverd door Stichting Kijkonderzoek/NPO.

- *Het bereik van programma's*
  Het bereik van programma's is hier gemeten als het aantal mensen (van zes jaar en ouder) dat minimaal vijf minuten aaneengesloten naar een programma kijkt.[59] De publieke omroep bereikte in 2012 8,3 miljoen individuele personen met klassieke muziek op televisie. Gemiddeld keken zij 2,9 keer per jaar naar een (deel van een) programma met klassieke muziek. Het bereik van programma's kan zeer uiteenlopen, van enkele duizenden tot miljoenen (bijvoorbeeld André Rieu) per uitzending. Populaire muziek kent een groter bereik (de cijfers liggen een kleine twee keer hoger), maar het aantal uitzendingen is ook wel tien keer groter. Programma's met kunstinformatie (*Het uur van de Wolf*, *Opium*, *Museumgasten*, *Tussen Kunst en Kitsch*, de *Dode Dichters Almanak*) bereiken in totaal zo'n 14 miljoen personen. Hier kijkt dus vrijwel iedereen van zes jaar en ouder wel een keer minstens vijf minuten naar. Een programma als *Tussen Kunst en Kitsch* bereikt regelmatig meer dan 2 miljoen kijkers, het *Uur van de Wolf* 200.000, met uitschieters tot bijna een miljoen. Naast de 'reguliere' televisiekanalen van de NPO bestaat *Cultura24*, dat ook via internet te bekijken is.[60] *Cultura24* is gespecialiseerd in culturele programmering. Via het reguliere kijkonderzoek is in 2012 een bereik gemeten van een kleine 3 miljoen, met het accent in het vierde kwartaal dankzij uitzendingen van de *Top 2000* (een bereik van bijna 2 miljoen). Daarnaast bereikte *Cultura24* nog kijkers via internet. In 2012 keken een kleine 30.000 mensen per maand via internet met een uitschieter van 240.000 in mei vanwege *Pinkpop*.

  Het meten van het bereik is uiteraard afhankelijk van de gebruikte meetmethode. Het SKO hanteert het tijdbestek van minimaal vijf minuten achtereen, dat sluit toevallige ongeïnteresseerde zappers uit. Een veel kleiner aantal kijkers kijkt een uitzending helemaal uit. Maar ook als we de lat hier hoger leggen, gaat het nog steeds om vele miljoenen kijkers.

- *Totale gebruik culturele aanbod nog niet in kaart*
  De NPO is een belangrijke speler, maar de Nederlandse mediagebruiker heeft nog veel meer mogelijkheden om kunst en cultuur tot zich te nemen. Bijvoorbeeld de vele beschikbare buitenlandse zenders, waaronder de gespecialiseerde zender *Arte*. Het aanbod via de media (televisie, radio, internet) lijkt nog nooit zo groot geweest als nu en de markten zijn sterk in beweging. Het huidige bevolkings-, publieks-, kijk- en luisteronderzoek dat door verschillende partijen wordt uitgevoerd is echter nog niet in staat gebleken het totale culturele aanbod en het gebruik ervan – via de media en in real life – samenhangend in kaart te brengen. Daar ligt nog een mooie uitdaging.

[59] Voor programmabereik hanteert KLO het criterium 'minstens 5 minuten aaneengesloten gekeken'. De standaard ondergrens voor bereik is in Nederland 1 minuut. Het SKO veronderstelt dat iemand die minstens 5 minuten aaneengesloten heeft gekeken min of meer bewust een deel van het programma heeft willen bekijken.
[60] Sinds zomer 2013 zijn alle televisiekanalen van de NPO te zien via NPO.nl

3.3.5 Internet en sociale media

Culturele instellingen die publiek willen bereiken via het internet moeten hun aanbod op een aantrekkelijke manier toegankelijk maken. Steeds meer Nederlandse musea zijn digitaal actief. Op hun websites is naast informatie over het museum ook steeds vaker de collectie zelf te zien. Digitalisering maakt erfgoed toegankelijker voor een groot publiek. De Digitale Museale Collectie Nederland (DiMCoN), opgezet door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), is hiervan een voorbeeld. Deze digitale collectie omvat inmiddels ruim 2,7 miljoen objecten van 43 museale instellingen, waaronder het Rijksmuseum.[61] Hierbij is ook aandacht voor onbedoelde bijeffecten van het digitaal openbaar maken van collecties. Zo leidt openbaarmaking van de locaties van bepaald religieus erfgoed of de vermeldingen van exacte (kostbare) materialen tot een groter risico op diefstal.

Het kan voor culturele instellingen ook interessant zijn zich actief te presenteren via de sociale media. Op basis van recent marktonderzoek is geschat dat bijna acht op de tien Nederlanders gebruik maakt van één of meer sociale media. De grootste netwerken in Nederland zijn weergegeven in tabel 3.4.

Tabel 3.4 **Schatting gebruik sociale media in Nederland in 2013**[62]
Bevolking 15 jaar en ouder, in miljoenen gebruikers

	aantal gebruikers	waarvan dagelijks
Facebook	7,9	5
Youtube	7,1	0,9
LinkedIn	3,9	0,4
Twitter	3,3	1,6
Google+	2	0,5
Hyves	1,2	0,3

Het gebruik van sociale media kan de betrokkenheid van het publiek vergroten. Bijvoorbeeld door het stimuleren van debat en discussie, het verbeteren van de marketingprestaties en het aanspreken van specifieke doelgroepen.

[61] http://www.dimcon.nl/ (geraadpleegd 1 augustus 2013).
[62] http://www.newcom.nl/socialmedia (geraadpleegd 10 juli 2013).

- *Musea en de sociale media*
  Vooral van musea wordt goed bijgehouden hoe actief zij zijn op het terrein van sociale media.[63] Musea gebruiken sociale media om de betrokkenheid van hun publiek bij de instelling te vergroten. Het gaat daarbij soms om zeer grote aantallen, ook in relatie tot de bezoeken aan het museum zelf. Zo heeft het Van Gogh Museum via Google+ 2,7 miljoen volgers, terwijl het jaarlijks 1,4 miljoen fysieke bezoekers trekt. Vooral kunstmusea zijn actief via de sociale media. Koplopers zijn de musea aan het Museumplein in Amsterdam. Facebook is vooral een visueel georiënteerd netwerk waar foto's en video's veel aandacht trekken. Twitter is vooral gericht op tekst en links. Twitter is veel sneller dan Facebook. Het is gebruikelijk om diverse tweets per dag te sturen, terwijl voor Facebook twee berichten per dag gemiddeld is voor een actief museum.
  De musea met het snelst groeiende aantal Facebookfans in 2012 waren het Rijksmuseum, Naturalis en het Museum voor Communicatie. De musea met het snelst groeiende aantal Twittervolgers in 2012 waren het Nederlands Fotomuseum, Museum Kröller-Müller en het Stedelijk Museum. Tabellen 3.5 en 3.6 geven aan welke Nederlandse musea de meeste Facebookfans of Twittervolgers hebben.

Tabel 3.5 **Nederlandse musea met het grootste aantal Facebookfans (likes)**
(peildatum 10 juli 2013)

Museum	Aantal fans	Positie in de museum Facebook top 100 wereldwijd
Rijksmuseum	150.000	39
Van Gogh Museum	140.000	43
Anne Frank Huis	61.000	97

Tabel 3.6 **Nederlandse musea met het grootste aantal Twittervolgers**
(peildatum 10 juli 2013)

Museum	Aantal volgers	Positie in de museum Twitter top 200 wereldwijd
Van Gogh Museum	65.000	51
Stedelijk Museum Amsterdam	55.000	66
Boijmans van Beuningen	28.000	115

[63] http://www.museum-analytics.org/ (geraadpleegd 1 augustus 2013).

\ >

Er is nader onderzoek nodig naar de juiste interpretatie van deze aantallen. Een vergelijking met andere musea kan meer inzicht geven. Een vergelijking met andere (populaire) Facebookpagina's kan ook reliëf geven. Zo heeft een zeer populaire artiest als Marco Borsato ruim 100.000 fans op Facebook en *The Voice of Holland* ongeveer het dubbele aantal. Ter vergelijking: voetbalclub Ajax scoort ruim 700.000 fans.[64] Duidelijk is dat er met internet een nieuw speelveld is ontstaan waar musea en andere culturele instellingen zichtbaar moeten zijn om de concurrentie met elkaar en andere vrijetijdsbesteding aan te gaan.

3.3.6 Lezen via het e-boek

Ook het boekenvak wordt ingrijpend beïnvloed door de digitalisering en de mogelijkheden van het internet. Dat uit zich onder meer in de opkomst van het e-boek. Het aandeel van het e-boek in de totale boekenmarkt is nog steeds bescheiden, zeker vergeleken met de Amerikaanse markt, maar er is duidelijk sprake van groei. 31% van de bevolking boven de 13 jaar zegt in januari 2013 wel eens e-boeken te lezen, een stijging ten opzichte van de 21% het jaar ervoor. Slechts 2% van de Nederlanders leest uitsluitend e-boeken, de meerderheid gebruikt het e-boek naast het gedrukte boek. Maar nog steeds lezen de meeste Nederlanders (57%) uitsluitend boeken van papier (69% in 2012). De e-reader was lange tijd het meest gebruikte apparaat om e-boeken te lezen. Sinds januari 2012 heeft de tablet die koppositie overgenomen. De laptop, desktop computer en smartphone volgen op geruime afstand.[65] Een van de zorgen van de aanbieders van e-boeken is dat het downloaden uit illegale bron de exploitatie van e-boeken niet rendabel zou maken. Deze zorg is mede de oorzaak van het nog bescheiden marktaandeel van het e-boek. Ervaringen in de muziekindustrie leren dat consumenten meer geneigd zijn om voor betaald aanbod te kiezen als dat voldoende groot en toegankelijk is. Dit duidt erop dat met het juiste businessmodel ruimte is om een deel van de huidige illegale downloads om te zetten naar het legale, betaalde kanaal.[66]

3.4 Amateurkunst

Veel Nederlanders besteden een deel van hun vrije tijd aan actieve kunstbeoefening. Het SCP laat zien op basis van het AVO 2007 dat de beoefening van amateurkunst in de periode vanaf 1995 iets is toegenomen tot rond de 45% van de bevolking. In een aanvullende meting komt het SCP op een percentage van de bevolking van 48%.[67] De Monitor Amateurkunst 2013 (zie tabel 3.7) komt uit op percentages tussen de 52% (in 2009 en 2010), 48% (in 2011 en 2012) en 41% in 2013 van de Nederlanders van zes jaar en ouder (tabel 3.7). Deze afnemende reeks lijkt erop te wijzen dat minder Nederlanders amateurkunst beoefenen . Maar in welke mate is niet is niet duidelijk, omdat MAK in 2013 in een iets gewijzigde vorm is uitgevoerd.

[64] Facebook (geraadpleegd 8 augustus 2013).
[65] http://www.leesmonitor.nu/page/10006/Digitalisering (op basis van Stichting Marktonderzoek Boekenvak/Intomart GfK, 2013) (geraadpleegd 29 augustus 2013).
[66] Poort, J. en Leenheer, J., Filesharing 2012 Downloaden in Nederland. Amsterdam/Tilburg: IVIR / Centerdata (2012).
[67] Broek, A. van den, FAQ's over kunstbeoefening in de vrije tijd (2010). p. 25.

Vrouwen zijn duidelijk actiever dan mannen in de amateurkunst: 47% van de vrouwen is actief tegen 35% van de mannen. De jeugd is het actiefst: het SCP telt voor de groep 6-11 jaar 64% in 2007 gevolgd door de groep 12-19 jaar met 57%. Een vergelijkbaar beeld komt uit de Monitor Amateurkunst. Een duidelijke trend is de toename van het aantal actieve ouderen in de amateurkunst, met name de groep 65+ (1995–2007). De monitor laat zien dat 37,5% van de bevolking van 65 jaar en ouder aan kunstbeoefening in de vrije tijd doen.

Tabel 3.7 **Amateurkunstbeoefening naar discipline**[68]

Nederlandse bevolking van 6 jaar en ouder (in procenten van de bevolking)

	2009	2010	2011	2012	2013
Totaal	52%	52%	48%	48%	41%
Discipline					
• Beeldend	21%	21%	21%	21%	20%
• Muziek	21%	21%	16%	20%	18%
• Dans	12%	15%	11%	10%	9%
• Theater	6%	5%	5%	5%	4%
• (Creatief) schrijven	12%	11%	13%	13%	6%
• Fotografie/film/video/nieuwe media	14%	16%	15%	15%	12%

Tabel 3.7 geeft de verdeling over de disciplines. Bij alle disciplines is een afname zichtbaar. Bij sommige disciplines kan dit mede een gevolg zijn van veranderde vraagstelling. Zo is vanaf 2013 gevraagd naar "creatief schrijven" in plaats van "schrijven". In 2013 is benadrukt dat het om kunstzinnig gebruik van fotografie/film/video/nieuwe media gaat. Bij deze twee disciplines is het percentage beoefenaars daardoor vermoedelijk mede gedaald.

- *Motieven voor amateurkunstbeoefening*
  Waarom zijn mensen in hun vrije tijd actief als amateurkunstenaar? Plezier en ontspanning zijn de belangrijkste motieven (80-90%). Bij kinderen ligt dit percentage opvallend lager. Mogelijk komt dit doordat kinderen veel meer les hebben en er meer van ze wordt gevraagd. Daarna volgen wat meer inhoudelijke motieven: 'iets leren, beter worden' en creativiteit ('zelf iets maken/doen'). Ruim 60% vindt dit belangrijk. De amateurkunst heeft ook een sociale functie voor veel mensen ('gezellig om samen te doen' en 'mensen ontmoeten'). De functie 'mensen ontmoeten' wordt wat belangrijker naarmate men ouder is. Volwassenen hebben veel minder de drang dan kinderen om hun resultaten te laten zien (tabel 3.8).

[68] LKCA, Monitor Amateurkunst 2013: beoefenaars en voorzieningen (2013, te verschijnen).

Tabel 3.8 **Motieven voor amateurkunstbeoefening**

Percentage respondenten dat aangeeft het genoemde motief belangrijk te vinden[69]

n=1701	6 - 19 jr	20-64 jr	65+	Totaal
Zelf iets maken of doen	58	64	68	63
Iets leren, er beter in worden	66	64	60	63
Aan anderen (publiek) laten zien/ horen/lezen wat ik kan	29	18	20	21
Het ontspant me	62	85	80	79
Het geeft me plezier	88	91	87	89
Mensen ontmoeten die dezelfde interesse hebben	36	48	53	46
Leuk om waardering te krijgen voor wat ik maak of doe	59	41	35	44
Gezellig om samen met anderen zoiets te doen	65	58	57	59

Amateurkunstenaars maken vaak gebruik van de diensten van particulieren en instellingen. Bijvoorbeeld om te repeteren, les te nemen en optredens te verzorgen en tentoonstellingen te maken. Uit onderzoek blijkt dat de optredens veel mensen kunnen bereiken. In 2011 is dit aantal geschat op zo'n 20 miljoen.[70]

Gemiddeld 31% van de amateurs volgt lessen in de kunstbeoefening; kinderen beduidend meer dan volwassen (59%). Gezien het toegenomen gebruik van internet, is het interessant te bekijken welke rol dit speelt in de leerbehoefte van amateurs. Die rol is aanzienlijk: 33% van de amateurs leert van voorbeelden of instructiefilmpjes op internet en 18% volgt ook les, een cursus of workshop via het internet. De groep kunstbeoefenaars van 20-64 jaar is hierin het meest actief: respectievelijk 39% en 21%.

[69] LKCA, Monitor Amateurkunst 2013: beoefenaars en voorzieningen (2013, te verschijnen). Bewerking door OCW. Van de drie oorspronkelijke antwoordcategorieën 'niet belangrijk', 'beetje belangrijk' en 'belangrijk' is alleen de laatste categorie opgenomen.

[70] Noordman, Th. B.J. et al., Amateurkunst en publiek (2011). Zie ook Cultuur in Beeld 2012, p. 103-104.

- *Aanwezigheid voorzieningen*
  Overheden, meestal gemeenten, subsidiëren voor een deel de infrastructuur. Veel overheden bezuinigen op voorzieningen vanwege de economische situatie (zie paragraaf 5.1). Daarom is in de Monitor Amateurkunst 2013 gevraagd naar de aanwezigheid en bereikbaarheid van voorzieningen waar amateurs gebruik van maken. 8% vindt dat er onvoldoende of te weinig voorzieningen zijn. De actieve amateurkunstenaars zijn overwegend tevreden met de bereikbaarheid van de voorzieningen. Er zijn wel voorzieningen verdwenen: 3% van de respondenten geeft aan dat in 2011 voorzieningen zijn weggevallen waar zij gebruik van maakten.

3.5 Vrijwilligerswerk

Vrijwilligerswerk is van belang voor de culturele sector. In de culturele sector zijn vele honderdduizenden vrijwilligers werkzaam, maar het ontbreekt aan eenduidige cijfers die een totaalbeeld geven. Het onderzoek *Geven in Nederland*[71] schat dat 38% van de Nederlandse bevolking jaarlijks actief is als onbetaald vrijwilliger voor een maatschappelijke organisatie. Het SCP[72] komt met 47% op een wat hoger percentage. *Geven in Nederland* signaleert dat het aantal vrijwilligers wel wat afneemt (tabel 3.8). Het SCP gaat vooralsnog niet uit van een neerwaartse trend.

Volgens *Geven in Nederland* is in 2012 3% van de bevolking actief als vrijwilliger in een maatschappelijke organisatie in de 'kunst/cultuur' en nog eens 5% in de categorie 'recreatie, hobby'. Waarschijnlijk gaan onder 'recreatie, hobby' ook culturele organisaties schuil, al blijft het gissen hoeveel. Uitgaande van de bevolking van 15 jaar en ouder komen we op minimaal 400.000 vrijwilligers.

Tabel 3.9 **Vrijwilligerswerk in de 12 voorafgaande maanden[a] voor maatschappelijke organisaties[73]**

	2002	2004	2006	2008	2010	2010[b]	2012[c]	Aantal vrijwilligers 15 jr e.o.
								(Miljoen.)
Totaal	46%	43%	42%	45%	43%	41%	38%	5,244
Kunst/cultuur	3%	2%	2%	3%	5%	4%	3%	0,414
Recreatie, hobby[d]		8%	7%	7%	7%	6%	5%	0,69

Toelichting
[a] *mei 2011 - mei 2012*
[b] *generalisatie exclusief allochtonen, volgens dezelfde methode als 2002-2008*
[c] *generalisatie inclusief allochtonen*
[d] *werd in 2002 niet als aparte categorie aangeboden*

[71] Bekkers, R., Het geven van tijd: vrijwilligerswerk (2013). p. 108.
[72] Bijl e.a (red.) De Sociale staat van Nederland (2011). p. 196.
[73] Schuyt, T., Gouwenberg B. en Bekkers, R (2013), Geven in Nederland 2013 Giften, Nalatenschappen, Sponsoring en Vrijwilligerswerk. Aantal vrijwilligers 15 jr e.o. bewerking OCW op basis van bevolkingsgegevens CBS

Van enkele deelsectoren is bekend om welke aantallen vrijwilligers het gaat, zoals podiumkunsten, erfgoed, bibliotheken en amateurkunst. Zo maakte in 2011 de openbare bibliotheek gebruik van de diensten van bijna 7.000 vrijwilligers, naast een kleine 9.000 betaalde werknemers.[74] Bij organisaties in de amateurkunst is een groot aantal vrijwilligers actief. Een onderzoek uit 2009 schatte dat een op acht amateurkunstenaars vrijwilligerswerk doet voor zijn of haar vereniging, en kwam zo tot een aantal van één miljoen.[75] Dit type vrijwilligerswerk draagt een wat ander karakter dan het vrijwilligerswerk voor veel andere maatschappelijke organisaties, omdat het heel vaak gaat om het mogelijk maken van de eigen hobby.

In de podiumkunsten werken veel mensen als vrijwilliger. Van alle werkzame personen bij de VSCD-podia deed in 2011 zo'n 35% (3.610) dat als vrijwilliger. Dat is 4% van het totaal aantal fte's.[76] Bij poppodia werken eveneens relatief veel vrijwilligers.[77] Een circuit van zo'n 500 kleinere muziekpodia en -festivals wordt grotendeels gedragen door vrijwilligers. In 2011 was 88% van het personeelsbestand bij de podia vrijwilliger (3.237, in fte's 68%) en bij de festivals 84% (4.672, in fte's 60%).[78]

- *Vrijwilligers in het erfgoed*

Ook bij musea is het aandeel vrijwilligers groot. In 2011 telde het CBS 28.364 vrijwilligers (4.879 fte) tegen 10.549 (6.631 fte) betaalde medewerkers. Het aantal vrijwilligers in musea is tussen 2001 en 2011 gegroeid met 59%.[79] Het is denkbaar dat het aantal vrijwilligers groter is als we de museumsector breder definiëren. Ook ander onderzoek geeft een indicatie dat het aantal vrijwilligers nog groter zou kunnen zijn[80], vooral in kleinere musea.

In 2003 rapporteerde het SCP dat 1,5% van de mensen van 16 jaar en ouder (160.000 personen) vrijwilligerswerk deed voor musea, tentoonstellingen, monumentenzorg, archeologie of archieven.[81] Daarbij ging het vooral om hoogopgeleiden en ouderen. In de periode 1995-2003 werd het aandeel van hoger opgeleiden kleiner en dat van ouderen groter. Hoewel de kring van actief betrokkenen dus is gegroeid, vergrijst het bestand van leden en vrijwilligers. Op korte termijn levert dit weinig problemen op, aangezien de babyboomgeneratie vrij omvangrijk is en bovendien gemiddeld hoger is opgeleid dan eerdere generaties. Maar op langere termijn kan verdere vergrijzing zonder toevoer van nieuwe generaties leiden tot ledenverlies en dalende inzet van vrijwilligers.

[74] Opgave door het SIOB, 21 augustus 2013.
[75] Kunstfactor, Onderzoek Vrijwilligers in de amateurkunst (2009).
[76] Podia 2011, cijfers en kengetallen (2012).
[77] VNPF, Het grote poppodiumonderzoek (2009).
[78] MCN, Muziekpodia en -Festivals in Beeld 2011 (2012). Een circuit van ca. 500 kleinere podia en festivals, dat in 2011 15.000 voorstellingen organiseerde in jazz, (hedendaagse) klassieke muziek en wereldmuziek. Ze trokken daarmee 4 miljoen bezoekers.
[79] CBS Statline Musea; openstelling, type collectie, bezoeken, tarieven, tentoonstellingen, geraadpleegd 29 juni 2013.
[80] Broek, A. van den, Het draagvlak voor cultuur (2011), p. 58.
[81] Huysmans, F. en J. de Haan, Het bereik van het verleden (2007), p.165.

\ >

- *Vriendenverenigingen, erfgoedverenigingen*
  Een speciale vorm van vrijwillige betrokkenheid bij culturele instellingen is de vriendenvereniging. Veel culturele instellingen zoals musea, schouwburgen en concertzalen, orkesten en gezelschappen hebben een vriendenvereniging. Dat geldt ook voor amateurverenigingen en –gezelschappen. Vooral de Nederlandse musea kennen deze bijzondere vorm van betrokkenheid. Van de leden van de Nederlandse Museum Vereniging (NMV) heeft de helft een vriendenvereniging, van de leden van de Vereniging van Schouwburgen (VSCD) een derde, en van de gezelschappen van de Nederlandse Associatie voor Podiumkunsten (NAPK) iets minder dan een derde. Deze verenigingen kunnen financieel bijdragen aan hun instelling als donateur of fondsenwerver bij het bedrijfsleven. Veel verenigingen leveren daarnaast vrijwilligers voor ondersteunende activiteiten.[82]
  De vriendenverenigingen van musea zijn zelf weer verenigd in de Nederlandse Federatie van Vrienden van Musea. De vereniging telt tweehonderd vriendenverenigingen, overigens niet alleen van musea maar ook van historische organisaties, bibliotheken en archieven.[83] De vriendenverenigingen van orkesten komen sinds een aantal jaren jaarlijks bijeen in een los verband.

- *Lid, vriend of donateur*
  Er bestaat geen overzicht van het totaal aantal mensen dat lid is van een vriendenvereniging. Een deel van hen doet ook vrijwilligerswerk en telt daar mee in de (ook onvolledige) statistieken. Een ander deel is donateur. Het SCP heeft voor 2003 de omvang van de leden van verschillende soorten erfgoedorganisaties beschreven. In dat jaar bleek 2,4% van de Nederlanders van 16 jaar en ouder lid te zijn van een vriendenorganisatie van een museum, 3,5% van een vereniging voor lokale en regionale geschiedenis en 7,1% van een organisatie voor cultuurbehoud (zoals monumentenzorg en archeologie). In 2003 was 10,2% van de bevolking lid van ten minste een van deze drie soorten organisaties of verenigingen. Dit betekent een lichte stijging ten opzichte van 1995 toen 9,3% van de Nederlanders lid, vriend of donateur was. In totaal gaat dit om 1 miljoen mensen. Een relatief constant aandeel van de bevolking combineert verschillende soorten lidmaatschap (1,8% in 1995 en 2,0% in 2003).[84] Van de vriendenverenigingen in de podiumkunsten of in andere branches zijn geen tellingen bekend.

[82] Huysmans, F. en J. de Haan (2007), p.165.
[83] www.federatievriendenmusea.nl
[84] Huysmans, F. en J. de Haan (2007), p.170.

< \

CULTUUR IN BEELD

2013

4 De economische waarde van cultuur

4.1 Inleiding

De culturele sector verandert, mede onder invloed van het huidige economische klimaat en de ontwikkeling van de private en publieke uitgaven. Dit hoofdstuk beschrijft de waarde van de cultuursector voor de Nederlandse economie en schetst de trends. Paragraaf 4.2 belicht de directe en indirecte bijdrage van cultuur aan de economie, in een nationaal en internationaal perspectief. Paragraaf 4.3 gaat in op de effecten van het economische klimaat op de sector. Paragraaf 4.4 beschrijft de stand van zaken rond de werkgelegenheid en de aansluiting tussen opleidingen en arbeidsmarkt. Ten slotte schetst paragraaf 4.4 de ontwikkelingen in de filantropische sector.

4.2 Economische kerncijfers

4.2.1 Bijdragen aan economie

De cultuursector vormt een wezenlijk onderdeel van onze nationale economie. De bijdrage van de culturele sector aan het Bruto Binnenlands Product (BBP) bedroeg in 2012 ruim 12 miljard euro, oftewel 2,3%. Dit is een daling ten opzichte van de afgelopen vijftien jaar: tot 2009 schommelde de bijdrage aan het BBP rond de 2,5% (zie figuur 4.1). In de deelsector creatieve zakelijke dienstverlening is de daling het sterkste waarneembaar. Tot deze sector behoren onder andere architectenbureaus, reclamebureaus en industrieel design. Mogelijk zien we hier de gevolgen van de economische crisis. Opvallend is dat de bijdrage aan het BBP van de deelsector kunsten en erfgoed stabiel is sinds 2009.

Figuur 4.1 **Bijdrage van de cultuursector aan het Bruto Binnenlands Product (2008-2012)** [85]

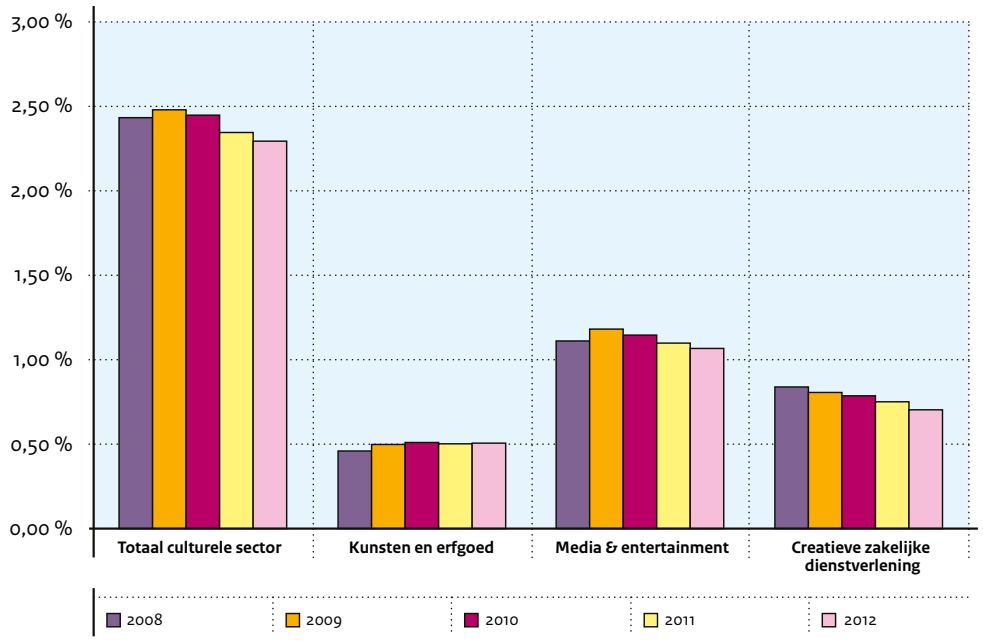

4.2.2 De bredere economische impact van de culturele sector

Naast de directe bijdrage aan het Bruto Binnenlands Product, heeft de cultuursector een bredere impact op de Nederlandse economie. Cultuur draagt bij aan de aantrekkingskracht van Nederland voor toeristen en het vestigingsklimaat voor bedrijven en werknemers. Bovendien is cultuur van waarde voor de kwaliteit van de leefomgeving.

4.2.2.1 *Het belang van cultuur voor steden en regio's*

Het is voor steden steeds belangrijker om te werken aan een aantrekkelijk aanbod voor consumenten en bewoners. De stad is niet overwegend een plek waar bedrijven produceren, maar steeds meer een plek waar toeristen, bezoekers en inwoners consumeren.[86] Het is steeds belangrijker om de welvaartseffecten van cultuur in kaart te brengen. Onderzoek hiernaar kan een nuttige bijdrage leveren aan het debat over de plek van kunst en cultuur in onze maatschappij.[87] Op basis van de resultaten kunnen gemeenten en provincies beslissingen nemen over de publieke bestedingen aan cultuur.
Het afgelopen decennium hebben veel gemeenten en provincies onderzoek laten doen naar de rol van cultuur bij de vestigingskeuze van bedrijven en huiseigenaren. Onderzoek wijst uit dat de creatieve industrie alleen in Amsterdam een positief effect heeft op de werkgelegenheid. Als we Amsterdam buiten beschouwing laten, zijn geen effecten

[85] Maatwerk levering CBS, juli 2013. Het CBS hanteert voor het BBP het 'BBP in basisprijzen'
[86] Burger M. en F. Neffke, Economische waarde van kunst en Cultuur (EUR), januari 2011.
[87] Marlet G. en J. Poort, Atlas voor Gemeente (2011) p. 9.

zichtbaar.[88] Er zijn wel steeds meer aanwijzingen dat de nabijheid van cultuur (zoals poppodia, musea en erfgoed) een positieve invloed heeft op de grond- en woningprijzen.[89] Hoewel de toegepaste (economische) modellen in dit type onderzoek vaak grove indicatoren geven, zijn de resultaten interessant voor beleidsmakers. Verbetering van de onderzoekmethodes en de gebruikte modellen is daarom wenselijk.

4.2.2.2 *Toerisme*

Sinds de jaren negentig neemt de aandacht voor de economische potentie van cultuur in het algemeen en cultureel toerisme in het bijzonder toe.[90] Een goede indicator is de World Tourism Barometer van de World Tourism Organisation (UNWTO) uit januari 2013. Deze laat zien dat Nederland zich wereldwijd al jaren in de top twintig bevindt van landen met de meeste buitenlandse toeristen.[91] Een recente studie van het Nederlandse Bureau voor Toerisme en Congressen (NBTC) toont aan dat het aantal buitenlandse toeristen in 2012 met 3% is gestegen ten opzichte van 2011.[92]

De Europese Commissie heeft in een recent rapport gekeken naar de beweegredenen van Europeanen voor hun vakantiebestemming.[93] Cultuur blijkt een belangrijke rol te spelen in de bestemmingskeuze van toeristen. Het staat met 22% op de vierde plek als doel voor een meerdaagse trip. Hiernaast noemt 35% van de Nederlanders cultuur als beweegreden voor een vakantiebestemming. Samen met Belgen, Maltezen en Oostenrijkers staan zij hiermee bovenaan.[94]

- *Binnenlandse toeristen*
  De studie *Binnenlands Toerisme en Cultureel erfgoed* brengt cultureel erfgoed in verband met de bestemmingskeuze van binnenlandse dagtoeristen in Nederland.[95] De onderzoekers maken gebruik van modellen van het Continue Vakantie Onderzoek, de erfgoedgegevens van de RCE en CBS-gegevens over toeristengebieden in Nederland. De resultaten tonen aan dat de aanwezigheid van monumenten en musea positief zijn voor de waardering van de bestemming. De onderzoekers spreken van een 'ensemble-effect': vooral het bezoek aan erfgoedplekken – bijvoorbeeld een ensemble van oude gebouwen of musea – leidt tot een positieve waarding.
  Een recent onderzoek naar de toeristische impact van onroerend erfgoed in Vlaanderen wijst op eenzelfde effect. De aanwezigheid van erfgoed vormt in een kunststad als Brugge een doorslaggevende factor om er te overnachten.[96] Ook de bestedingen tijdens een

[88] Raes S.E.P en B.P Hofstede, Creativiteit in kaart gebracht (2005). pp. 33-34.
[89] • De sociaal-economische impact van het onroerend erfgoed(beleid) in Vlaanderen.
• Lazrak F. en J. Rouwendal. Cultureel erfgoed en waardeontwikkeling van vastgoed (2013).
• Marlet G. en C van Woerkens, Atlas voor Gemeenten (2011).
• Duijn van M. en J. Rouwendal, Cultureel erfgoed en het vestigingsgedrag van huishoudens (2013).
• Marlet G. en J. Poort (2011) p.9.
[90] Richards, G., Cultural Tourism in the Netherlands (2005).
[91] UNWTO, World Tourism Barometer Januari 2013.
[92] http://www.nbtc.nl/nl/homepage/cijfersentrends/algemene-cijfers-toerisme.htm (21 augustus 2013). CBS bewerking door NBTC.
[93] TNS Political & Social, Flash Eurobarometer 370, Attitudes of Europeans towards tourism (2013).
[94] Cultuur werd in de enquête beschreven als geloof, culinaire activiteiten en kunst.
[95] Loon van R., Binnenlands toerisme en cultureel erfgoed (2013).
[96] Baerdemaeker M. et al., de sociaal-economische impact van het onroerend erfgoed(beleid) in Vlaanderen (2011). p. 77.

bezoek aan Vlaams erfgoed is onderzocht. Opvallend is dat de directe erfgoedbestedingen (toegangsprijzen) minimaal zijn. Erfgoedbezoek genereert vooral indirecte bestedingen van verblijfstoeristen, waarbij het erfgoed dienstdoet als 'decor' voor een citytrip.[97]

- *Trekpleisters: de grote steden*
  Culturele plekken in Nederland, vooral de grote steden, zijn belangrijke trekpleisters voor (buitenlandse) toeristen. Het rapport T*oerisme en Recreatie in cijfers 2012* laat zien dat het grootste gedeelte van de buitenlandse toeristen in een van de vier grote steden (ofwel: G4) verblijft. In 2010 verbleven circa 11 miljoen toeristen in Nederland, waarvan circa 5 miljoen in de vier grote steden.[98] In 2010 registreerden de musea en attracties in Amsterdam een toename van het aantal bezoekers ten opzichte van 2009.[99] Ook in Rotterdam en Den Haag steeg het aantal bezoekers van evenementen in de periode 2009-2010.[100] De NBTC verwacht dat Amsterdam in 2013 een grote trekpleister voor toeristen wordt vanwege de opnieuw geopende musea. De ontwikkeling in de eerste helft van het jaar lijkt daar ook al op te wijzen.

Invloed van heropende musea in de hoofdstad

Krap vier maanden na de heropening heeft het Rijksmuseum meer dan een miljoen bezoekers ontvangen. Dit vermeldt het museum op haar website. Eerder bracht het Rijksmuseum naar buiten dat ongeveer de helft van de bezoekers uit Nederland komt.[101] Een woordvoerder van de KLM brengt de stijging van het aantal passagiers in dezelfde periode in verband met de heropening van het Rijksmuseum, het Van Gogh Museum en het Stedelijk Museum in Amsterdam. Als KLM meer reizigers vervoert, profiteert de luchthaven Schiphol daar ook van, aldus de woordvoerder van Schiphol.[102]

4.2.2.3 Europese Culturele Hoofdstad en city marketing

Leeuwarden mag zich in 2018 Europese Culturele Hoofdstad noemen. De intentie is om het Friese idee van *mienskip*[103] door te ontwikkelen. Leeuwarden heeft zich als doel gesteld om een voorbeeldregio te worden voor succesvolle verbinding tussen de lokale, nationale en Europese gemeenschap. Het hoofddoel wordt uitgediept door burgerparticipatie nieuwe leven in blazen. Daarnaast worden er van onderaf oplossingen en evenementen ontwikkeld op de thema's: natuur en cultuur, diversiteit en gemeenschap, en de relatie tussen de stad en het platteland.[104]

[97] Idem. p. 87.
[98] SCP, Toerisme en Recreatie in cijfers 2012 p. 89
[99] Dienst Onderzoek en Statistiek, Toerisme in Amsterdam en Regio 2010/2011. p. 7.
[100] Gemeente Rotterdam, Historische Analyse Toeristische Barometer 2006-2011. Den Haag Marketing, Jaarverslag 2012 Den Haag Marketing. p. 17
[101] https://www.rijksmuseum.nl/nl/pers/persberichten/rijksmuseum-ontvangt-miljoenste-bezoeker (geraadpleegd op 17 september 2013), https://www.rijksmuseum.nl/nl/pers/persberichten/duitse-toeriste-500.oooste-bezoeker-rijksmuseum (geraadpleegd op 17 september 2013)
[102] http://www.at5.nl/artikelen/103075/ook-klm-blij-met-heropening-rijksmuseum (geraadpleegd op 23 juli 2013) http://www.metronieuws.nl/regionaal/klm-vervoert-meer-toeristen-naar-amsterdam-na-heropening-rijksmuseum/SrZmen!yhuJJTJhoa8xQ/ (geraadpleegd op 18 juli 2013)
[103] Mienskip is het Friese woord voor gemeenschapszin.
[104] Bidboek Leeuwarden, Criss-Crossing Communities Iepen Mienskip. pp. 2 -5.

Voorstanders van de Europese Culturele Hoofdstad zeggen dat dit evenement het imago van een stad versterkt en toeristen en bedrijven aantrekt. In 2001 was Rotterdam Culturele Hoofdstad. In dat jaar steeg het aantal bezoeken met 17% ten opzichte van 2000. Het museumbezoek nam toe met 25% en de stad kreeg meer internationale belangstelling, ook in de pers. Volgens sceptici is het echter lastig om de langetermijngevolgen vast te stellen voor het imago van de stad.[105]
In het rapport European Cities and Capitals of Culture is gekeken naar de overeenkomsten en verschillen tussen de 21 steden die tussen 1995 en 2004 de titel European City of Culture (ECOC) hadden.[106] Een vergelijking tussen de resultaten van de evenementen in de verschillende steden blijkt moeilijk, omdat elk evenement zich afspeelt in een andere cultuur-historische context. Daarnaast verschilt de organisatie per stad, evenals de doelstellingen.[107] Hierbij wordt opgemerkt dat steden vaak niet de doelen realiseren die ze vooraf formuleren. Toch stellen de auteurs dat het ECOC-programma een krachtige tool kan zijn voor de ontwikkeling van culturele programma's en stedelijke vernieuwing. Vooral als de steden hun ECOC-initiatieven integreren met langdurige stedelijke ontwikkeling.[108]

4.2.3 Export en internationalisering

Onder invloed van globalisering zijn internationale samenwerking en export belangrijke componenten geworden van de culture sector. In 2012 registreerde DutchCulture 13.586 internationale culturele activiteiten door Nederlandse culturele instellingen. Dit is een stijging van circa duizend activiteiten ten opzichte van 2011. De verdeling van internationale activiteiten over de verschillende sectoren is vrij stabiel (zie figuur 4.2). Wel is er een toename te zien van het aandeel van film, theater, beeldende kunst en vormgeving in het totale aantal ingevoerde activiteiten in 2012. Het aantal activiteiten bij muziek liep wat terug, maar het blijft verreweg de grootste sector. Het geografisch bereik van de Nederlandse film is groot. Onder meer de animatiefilms van Bastiaan Schravendeel en Frodo Kuipers en de internationale release van de kinderfilm *Patatje Oorlog* (Taking Chances) van Nicole van Kilsdonk waren in 2012 wereldwijd regelmatig te zien op festivals.

[105] Zie bijvoorbeeld: Richards G. en J. Wilson, The Impact of Cultural Events on City Image: Rotterdam, Cultural Capital of Europe 2001 (2004).
[106] Palmer, European Cities and Capitals of Culture (2004).
[107] Idem. p 21.
[108] Idem. p.23.

Figuur 4.2 **Nederlandse culturele activiteiten in het buitenland naar sector, 2012**[109]

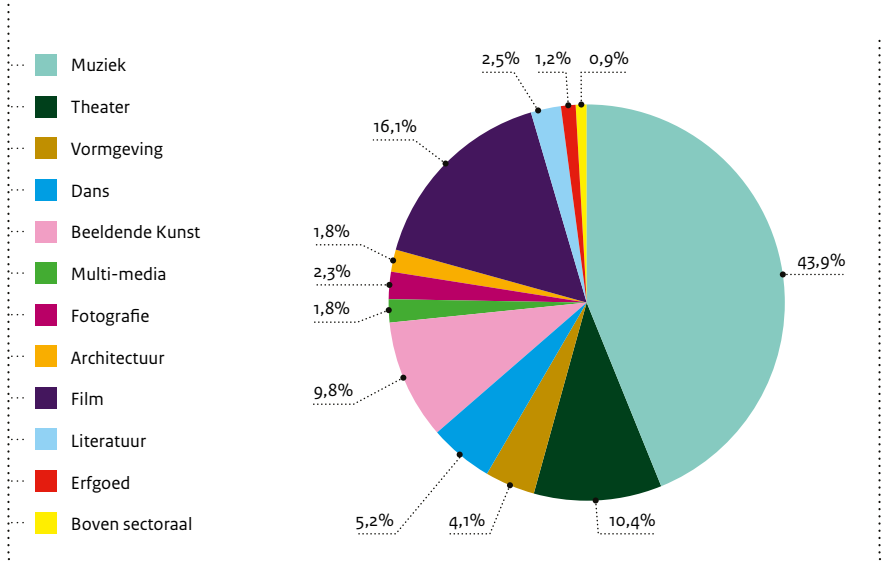

- *Exportlanden*
  Voor inkomsten is de culturele sector al lang niet meer alleen afhankelijk van de Nederlandse markt. Duitsland, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk vormen de top 3 van belangrijkste buitenlandse bestemmingen voor de hele cultuursector (zie figuur 4.3). In de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk stijgt het aantal geregistreerde activiteiten sterker dan in Duitsland. De flinke toename van activiteiten in Turkije is geen verrassing. De viering van 400 jaar diplomatieke relaties in 2012 (NLTR400) had een grote en brede culturele component. Omdat Nederland gastland was tijdens het Guanajuato International Film Festival (GIFF) vonden er ook relatief veel activiteiten in Mexico (153) plaats.

[109] Buitengaats, DutchCulture (2013), De activiteiten in de verschillende sectoren zijn zeer ongelijksoortig, wat strikte (onderlinge) vergelijking lastig maakt. Het is een actieve database, daarom trendvergelijking met enige voorzichtigheid interpreteren (getoonde gegevens mei 2013).

Figuur 4.3 **Aantal Nederlandse culturele activiteiten in het buitenland, naar land**[110]

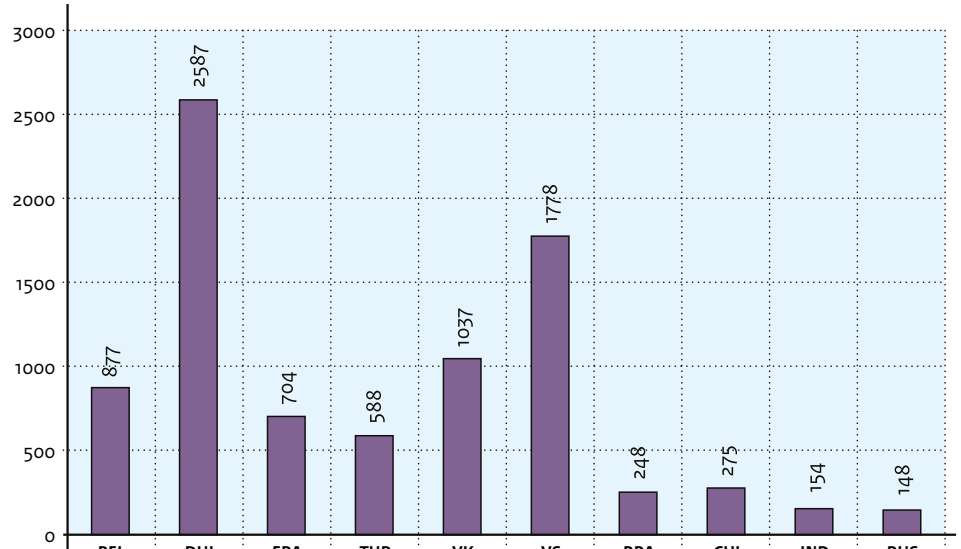

- *Internationale samenwerking musea*
  Een inventarisatie van de RCE laat zien dat de Nederlandse musea actiever zijn op het gebied van tentoonstellingsbruikleen met buitenlandse musea. In de periode 2008-2011 werkten Nederlandse musea voor kortlopende tentoonstellingen veel samen met Duitsland, België en Japan. Voor langere bruikleencontracten werkten de musea veel samen met Duitsland, de Verenigde Staten en België. Een uitzonderlijk geval van interesse in Nederlandse kunst in het buitenland is het succes van de expositie van Hollandse meesters in Tokio. Volgens de *Art Newspaper* was dit in 2012 de best bezochte tentoonstelling wereldwijd, met werken van o.a. Vermeer en Rembrandt uit het Mauritshuis.[111] De tentoonstelling trok gemiddeld meer dan 10.000 bezoekers per dag.

- *Beeldende kunst en vormgeving*
  Prof. dr. Ton Bevers presenteerde in zijn afscheidscollege[112] de resultaten van een lopend onderzoek naar de geografische spreiding van Nederlandse beeldende kunst en vormgeving in de periode 1980-2010. Hij verwees naar deze periode als de derde Gouden Eeuw, omdat het aantal internationale representaties een vogelvlucht nam. Bevers onderzocht ruim 41.000 representaties van 2200 Nederlandse kunstenaars en bijna 800 vormgevers.

[110] Buitengaats, DutchCulture, 2013
[111] http://www.theartnewspaper.com/articles/Attendance-survey--Tour-de-force-show-puts-Tokyo-on-top/29142
[112] Nederlandse Kunst In De Wereld 1980-2010. Afscheidscollege Erasmus Universiteit Rotterdam, uitgesproken op 7 december 2012.

\ >

Hij vergeleek de periode 1980-1986 met 1996-2010. In de tweede tijdspanne vervijfvoudigde het aantal representaties van beeldende kunst in het buitenland en verachtvoudigde het aantal representaties van Nederlandse vormgevers. Ook het aantal expositieruimtes steeg aanzienlijk.

In zijn conclusie benadrukt Bevers de rol van het Nederlandse cultuurbeleid bij het internationale succes van de sector. Zijn onderzoek wijst uit dat de internationale zichtbaarheid van de Nederlandse kunst zich tot en met 2010 vooral afspeelde in de publieke sfeer. De economische conjunctuur had een aanjagende rol bij de vraag naar kunst en zette steden aan tot onderlinge concurrentie als aantrekkelijke werk- en leefomgeving. Ook de internationalisering van de nieuwe generaties kunstenaars speelde een rol. Het is aannemelijk dat het beleid een van de factoren was, maar het onderzoek geeft geen uitsluitsel over de belangrijkste factor.

- *Export in de popmuziek*
  Popmuziek is een van de belangrijkste exportproducten voor de Nederlandse culturele sector. De waarde die de Nederlandse muziekexport in 2011 toevoegde aan de Nederlandse economie bedroeg naar schatting ruim 100 miljoen euro. Dit is een stijging van 23% in vergelijking met 2010. Ruim 68% daarvan kwam voor rekening van de dancemuziek.[113]

  Van de Nederlandse muziekexport is ongeveer 15,4% afkomstig uit auteursrecht en naburige rechten (ca. 15.5 miljoen euro); 8,2% komt van de exploitatie van opnamen van Nederlandse artiesten over de grens (ca. 8.2 miljoen euro); 6,4% van optredens van Nederlandse artiesten over de grens (ca. 7,6 miljoen euro). Nederlandse popmuzikanten treden met name op in de Verenigde Staten, gevolgd door Duitsland en België. In vergelijking met vorige jaren is sprake van een sterke groei van het aantal optredens en een lichte stijging bij rechten en opnamen.[114]

- *Export in de letterensector*
  Ook de letterensector was de afgelopen jaren actief op het gebied van internationale samenwerking en export. In de periode 2009-2012 zijn meer boeken vertaald uit het Nederlands (figuur 4.4). Vooral het aantal vertalingen in nieuwe economieën als China, Turkije en Zuid-Amerika is gestegen. In de traditionele afzetmarkten als Spanje en Frankrijk liep het aantal vertalingen enigszins terug. Ook in het traditioneel moeilijk doordringbare Engelse taalgebied steeg het aantal Nederlandstalige titels in vertaling, met name binnen de genres non-fictie en poëzie.[115]
  Een hoogtepunt op het gebied van internationale erkenning van Nederlandse literatuur was de succesvolle manifestatie Open Landschap Open Boek in China. Onder dit motto presenteerde Nederland zich als gastland op de Beijing International Book Fair 2011. In totaal verzorgden 22 Nederlandse auteurs samen met Chinese collega's lezingen en workshops. Het ging om auteurs van wie recent werk in Chinese vertaling was verschenen. Naar schatting bezochten 100.000 mensen het Nederlandse paviljoen, waar ook aandacht was voor architectuur, vormgeving, geschiedenis, muziek en beeldende kunst.[116]

Figuur 4.4 **Groei aantal vertalingen periode 1991 - 2011**[117]

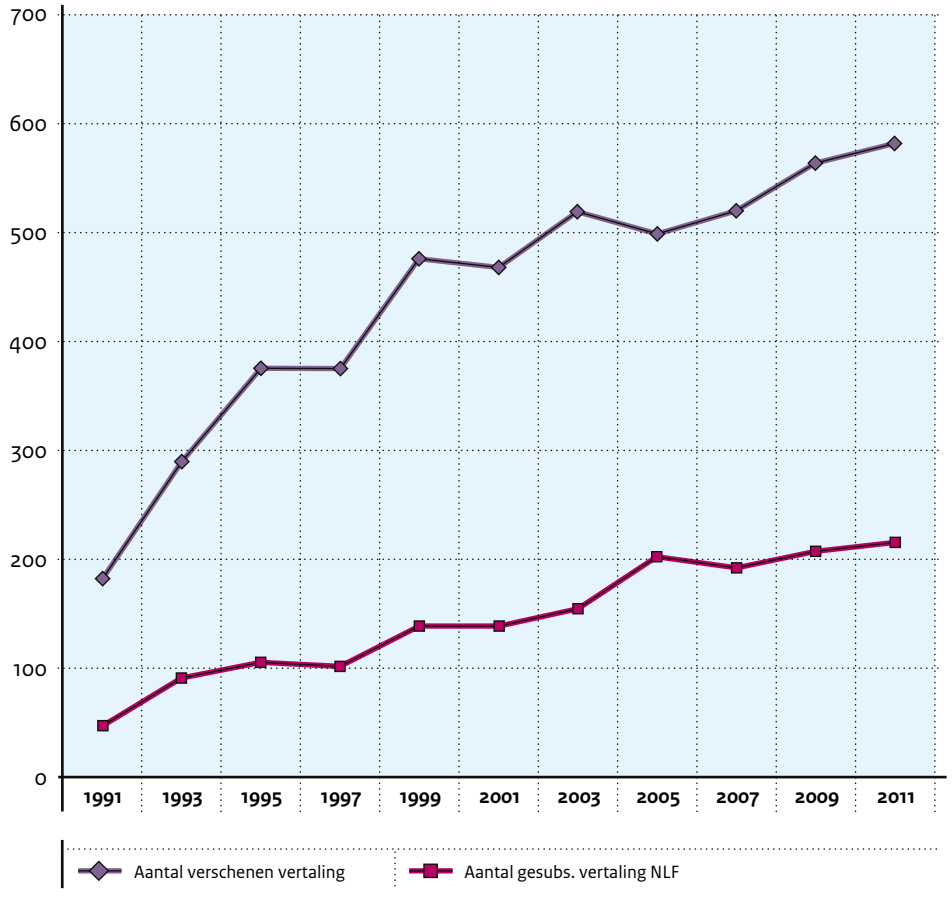

[113] Exportwaarde van de Nederlandse populaire muziek 2011, Uitgevoerd door Perfect & More bv. voor Buma Cultuur.
[114] Idem.
[115] Jaarverslag 2012, Nederlands Letterenfonds. pp. 3-4.
[116] Idem.
[117] Jaarverslag 2012, Nederlands Letterenfonds p. 4.

‘Het succes van *De omweg*’

Uitgeverij Cossee is een zelfstandige en onafhankelijke uitgeverij in Amsterdam. Cossee is onder andere de uitgever van de romans van Gerbrand Bakker. Bakker is na zijn debuut Boven is het stil (2006) uitgegroeid tot de meest vertaalde Nederlandse auteur. De roman is vele malen bekroond en wordt in meer dan twintig landen verkocht. Ook het latere werk van Gerbrand Bakker is erg succesvol in zowel binnen- als buitenland. Uitgever Eva Cossée118 over het bereiken van internationaal succes:

“Bij de beoordeling van een nieuw manuscript wordt in eerste instantie niet door ons gekeken of het ook een internationaal succes zou kunnen worden. Internationaal succes laat zich niet helemaal voorspellen. Een groot succes, als dat van Gerbrand Bakker, kan dan ook als een verrassing komen.

Een internationaal succes begint met een goed boek. Dit valt of staat met een goede redactie. Als een manuscript binnenkomt, wordt er met elkaar hard aan gewerkt om er een succes van te maken. Gerbrand Bakker had het manuscript van zijn debuut naar een tiental uitgeverijen gestuurd, maar werd telkens afgewezen. Hij had al opgegeven, toen een vriendin van Bakker het manuscript nog een keer door de brievenbus van een uitgeverij gooide. Dat was de onze.

Daarnaast is het belangrijk om over een groot netwerk te beschikken, zowel nationaal als internationaal. De impact van een succesgeval als Gerbrand Bakker is groot, mede door het winnen van een prijs als de IMPAC Dublin Literary Award in 2010 voor Boven is het stil en in 2013 de Independent Foreign Fiction Prize voor De omweg. Boven is het stil is inmiddels vertaald in meer dan twintig talen. Dat is erg veel. Ook is het boek al bewerkt tot toneelstuk en is het verfilmd. Het leidt niet alleen tot interesse in nieuwe boeken van dezelfde auteur, maar ook van andere schrijvers die wij uitgeven. Literaire scouts vragen nu aan ons of wij nog interessante boeken gaan uitgeven die zij kunnen lezen, in plaats van dat wij hen moeten benaderen om onze boeken te promoten.

Gerbrand Bakker is inmiddels echt bekend in landen als Duitsland, Frankrijk en Engeland. Hij geeft lezingen over zijn eigen boeken en wordt ook als ambassadeur gevraagd voor bijvoorbeeld boekbesprekingen van anderen. Onlangs was hij op de radio om geïnterviewd te worden over zijn favoriete muziek. Het gaat inmiddels dus om meer dan alleen zijn romans.

Tot slot heeft ook het Nederlands Letterenfonds (NLF) een belangrijke rol in de promotie van Nederlandse literatuur. Het Fonds geldt onder andere als een onafhankelijke autoriteit, waar buitenlandse uitgevers te rade gaan over Nederlandse boeken en uitgevers. Tevens nodigt het fonds regelmatig buitenlandse uitgevers uit in Nederland om ze voor te stellen aan Nederlandse uitgevers en verstrekt het fonds subsidies voor het vertalen van Nederlandse romans in een buitenlandse taal.”

[118] Interview Eva Cossée, 13 augustus 2013.

- *Groeipotentie van de creatieve industrie*
  De creatieve industrie (vormgeving, architectuur, mode en e-cultuur) is een sector met groeipotentieel op de internationale markt. In 2009 is voor vier jaar het programma Dutch Design Fashion Architecture (DutchDFA) in het leven geroepen. Doel van het programma was de versterking van de internationale positie van de drie sterke Nederlandse disciplines: design, fashion en architectuur. Het programma richtte zich hoofdzakelijk op vier ‘focuslanden’: India, China, Duitsland en Turkije.

  Tussen 2009 en 2012 zijn 180 projecten geïnitieerd, waarvan 113 projecten in de laatste twee jaar. De projecten – zowel in Nederland als de focuslanden – zijn ondersteund of mede mogelijk gemaakt door DutchDFA. De economische effecten zijn moeilijk meetbaar, maar we zien een toename van het aantal projecten in de laatste twee jaar. Daarnaast heeft het programma een toegevoegde waarde bij het versterken van het internationale imago van de sector.[119] Vanaf dit jaar zetten de ministeries van OCW en BZ in op een programma dat de ondersteuning van bureaus bij matchmaking in de focuslanden nog meer benadrukt. Dit programma wordt uitgevoerd door het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie.

[119] Riele, W. te, e.a. Eindevaluatie DutchDFA, Programma Dutch Design, Fashion and Architecture. Berenschot (2013).

\ >

Strategisch wordt daarbij ingezet op de buitenlandse vraag naar steun op ontwerpgebieden waarop Nederlandse bureaus hun sporen hebben verdiend, zoals stedenbouw, huisvesting, waterbeheer, herbestemming.

Om nog beter zicht te krijgen op de effecten van het internationaal cultuurbeleid wordt de komende tijd een monitor opgezet. In dit verband gaat DutchCulture zich meer richten op kwalitatieve analyse van de gegevens over buitenlandse culturele activiteiten (Buitengaats).

4.3 Economische ontwikkelingen & ondernemerschap

Sinds 2008 is de Nederlandse economie in recessie. In het tweede kwartaal van 2013 is de economie voor het vierde achtereenvolgende kwartaal gekrompen. Bovendien krimpt de consumptie van huishoudens nu al ruim twee jaar achter elkaar.[120] In deze paragraaf kijken we specifiek naar de economische ontwikkeling van de culturele sector.

4.3.1 De gevolgen van de economische crisis

- *Boeken*
  Het niet-gesubsidieerde segment van de culturele sector heeft het zwaar. In 2012 is de omzet op de algemene boekenmarkt gedaald met 6,3% ten opzichte van 2011, dit is inclusief de omzet van de in totaal 1,2 miljoen verkochten e-boeken. Als deze niet worden meegerekend is de omzetdaling 7.3%. In totaal zijn 44,7 miljoen boeken (papieren boeken en e-boeken) verkocht, daarmee is de afzet gedaald met 4,3% ten opzichten van 2011. Het marktaandeel van de e-boeken is gestegen van 1,2% in 2011 naar 2,2% in 2012. De verkoopdaling blijft meevallen in vergelijking met de verkoopdaling in andere sectoren in entertainment en vrijetijdsbesteding (cd, dvd, games).[121]

[120] http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/conjunctuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-052-pb.htm (geraadpleegd op 19 augustus 2013).
[121] http://www.kvb.nl/feiten-en-cijfers/kerncijfers (geraadpleegd op 16 augustus 2013). Gebaseerd op SMB/GfK Retail and Technology Benelux boeken 2012.

- *Architectuur*
  Ook architectenbureaus lijden onder de crisis door de malaise in de bouw en bezuinigingen van woningcorporaties. De werkvoorraad is een belangrijke indicator voor de architectuurbranche. Uit een conjunctuurmeting uit voorjaar 2013 blijkt dat de werkvoorraad op een dieptepunt ligt sinds 2007.[122] Daarnaast was de omzet in het eerste kwartaal van 2012 ruim 20% lager dan het eerste kwartaal van 2011.[123] Voor heel 2013 is de omzetdaling naar beneden bijgesteld naar 5,7%.[124]

- *Culturele sector onder druk*
  Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap heeft onderzoek laten doen naar de economische ontwikkelingen in de culturele sector. Het onderzoek richt zich op trends in publiek, aanbod, prijs en financiering over de periode 2005-2012.[125] Gekozen is om studie te doen naar een aantal sectoren waarin de (rijks)overheid een rol speelt: podiumkunsten, bioscopen en filmtheaters[126], (rijks)musea. Dat betekent dat dit onderzoek niet de totale culturele sector bestrijkt. Ook is het soms door het ontbreken van informatie niet mogelijk het beeld voor een gehele (deel)sector scherp te krijgen.[127]

  Hieronder worden de resultaten van het onderzoek samengevat, in hoofdstuk 5 wordt er dieper ingegaan op ontwikkelingen in de deelsectoren van de (rijks) gesubsidieerde instellingen. In tabel 4.2 wordt een overzicht gegeven van de ontwikkeling van het aanbod bij de podiumkunsten tussen 2005 en 2012. De ontwikkelingen van de bezoekcijfers in de periode 2005-2012 worden samengevat in tabel 4.2. Tabel 4.3 geeft een overzicht van de ontwikkeling van de toegangsprijzen in dezelfde periode. In de tabellen wordt grofweg onderscheid gemaakt tussen de periode voor de economische recessie (2005-2008) en de periode vanaf het begin van de economische recessie (2008-2012). Om iets te zeggen over trends in de tijd, wordt in de presentatie van de resultaten gebruik gemaakt van indexcijfers en jaarlijkse groeipercentages. De procentuele stijging of daling wordt steeds in beeld gebracht ten opzichte van een basisjaar -doorgaans 2005- op deze manier wordt voorkomen dat het beeld vertekend door het verschil in omvang van de deelsectoren.

[122] Brancheonderzoek BNA Conjunctuurmeting voorjaar 2013, uitgevoerd door Panteia Research in Progress in opdracht van Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten.
[123] http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/financiele-zakelijke-diensten/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-07-architecten-art.htm (geraadpleegd op 20 augustus 2013)
[124] Brancheonderzoek BNA Conjuctuurmeting (2013).
[125] In 't Veld J. e.a., Economische ontwikkeling in de cultuursector, 2005-2012 (2013). bibliotheken, de cultuureducatie en monumenten zijn niet meegenomen.
[126] Van de bioscopen en filmtheaters worden alleen de filmtheaters gesubsidieerd via de gemeenten.
[127] Dat is bijvoorbeeld het geval bij de beeldende kunsten, waar alleen de gegevens van presentatie-instellingen en de kunstkoopregelingen voor het onderzoek beschikbaar waren. En in het geval van de filmsector, waar de productiekant geheel buiten beeld blijft.

- *Aanbod bij de podiumkunsten*
  In de periode 2008-2012 neemt het aanbod af, met uitzondering van bioscopen en filmtheaters en instellingen die gesubsidieerd worden door het Fonds Podiumkunsten (FPK-instellingen). Bij de podia die zijn aangesloten bij de Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties (VSCD), de instellingen die gesubsidieerd worden door de Rijksoverheid (BIS) en de Vereniging van Nederlandse Poppodia en Festivals (VNPF) neemt het aanbod sinds 2008 met 2% tot 2,5% per jaar af. De vrije theaterproducenten (VVTP) worden geconfronteerd met een iets sterkere daling.[128]

Tabel 4.1 **Gemiddelde jaarlijkse groei aantal uitvoeringen 2005 - 2012**[129]

	Gemiddelde jaarlijkse groei uitvoeringen (in%)		
	2005 - 2008	**2008 - 2012**	**2005 - 2012**
Nederlandse films in bioscopen en filmhuizen	-8,4	12,5	7,1
VSCD-podiaa	2,7	-2,4	-0,2
VNPF-podiaa	-2,3	-2.6	-2,5
Vrije theaterproducenten (VVTP)	5,3	-3	0,5
BIS-instellingen podiumkunst totaal[a]	-0,2	-2,5	-1,5
FPK-instellingen podiumkunst totaal[a]	2,2	2	2,1

[a] *Exclusief festivals. Daardoor wijken de cijfers af van eerder gepubliceerde resultaten*

[128] In 't Veld J. e.a., Economische ontwikkeling in de cultuursector, 2005-2012 (2013). (hoofdstuk 0 paragraaf 0.4).
[129] Idem. (hoofdstuk 0 paragraaf 0.4).

Tabel 4.2 **Gemiddeld jaarlijkse groei aantal bezoekers, 2005 - 2012**[130]

	Gemiddelde jaarlijkse groei aantal bezoeken (in%)		
	2005 - 2008	**2008 - 2012**	**2005 - 2012**
Bioscopen en filmtheaters	4,5	6,7	5,8
VSCD-podia [a]	1,9	-5,3	-2,3
VNPF-podia [a]	6,3	-3,2	0,7
Vrije theaterproducenten (VVTP)	3,2	-10	-4,6
Rijksgesubsidieerde musea	1,9	7,6	5,1
BIS-instellingen podiumkunst totaal [a]	3,9	-1,8	0,6
FPK-instellingen podiumkunst totaal [a]	0,4	-3,6	-1,9

[a] *Exclusief festivals. Daardoor wijken de cijfers af van eerder gepubliceerde resultaten.*

- *Bezoeken*
  Tussen 2008 en 2012 steeg alleen het bezoek aan Rijksgesubsidieerde musea (+7,6% per jaar) en bioscopen en filmtheaters (+6,7% per jaar). Bij de bioscopen en filmhuizen kwam dit mede door de toename van het aantal grote bioscoopzalen en het succes van de Nederlandse film.[131]
  Na 2008 nam het bezoek aan FPK-instellingen af met 3,6% per jaar. In dezelfde periode daalde ook het aantal bezoeken aan de vrije theaterproducenten (-10.0% per jaar), ondanks een sterke daling van de toegangsprijzen. Tegelijk kampten de VSCD-podia met een teruggang van het aantal bezoekers (-5,3% per jaar), evenals de VNPF-podia (-3,2% per jaar). Het bezoek aan instellingen die in de Culturele Basisinfrastructuur (BIS) neemt gemiddeld minder sterk af dan dat van FPK-instellingen.

- *(Quasi) Toegangsprijzen*
  Bruikbare informatie over de ontwikkeling van de toegangsprijzen van de culturele instellingen in de tijd ontbreekt. Daarom worden de toegangsprijzen in alle deelsectoren benaderd door het totaal aan inkomsten aan de kassa te delen door het aantal bezoeken (inclusief kortingsregelingen en gratis toegang). Wanneer sprake is van uitkoopsommen kunnen de inkomsten aan de kassa van het theater afwijken van de inkomsten van het gezelschap.[132] Daarom kan ook gesproken worden van "quasi-toegangsprijzen".[133]

[130] Idem. Bij tabel 4.2 en 4.3 dient opgemerkt te worden dat de bioscopen en de vrije theaterproducenten in verhouding tot de andere sectoren geheel niet gesubsidieerd worden.
[131] Idem. (hoofdstuk 3 paragraaf 3.4).
[132] De aldus berekende gemiddelde toegangsprijs is primair geschikt om prijsveranderingen (en de effecten daarvan) in de tijd te analyseren. De aanname bij deze analyses is dat de verhouding tussen de prijs aan de kassa en het bedrag dat de gezelschappen ontvangen in de tijd relatief constant is.
[133] Omwille van de leesbaarheid van tekst en tabellen blijven we in het vervolg toch spreken van toegangsprijzen.

\ >

Tussen 2008 en 2012 stegen de toegangsprijzen van VNPF-podia (+4,0% per jaar) het sterkst, zelfs sterker dan de concurrerende vrijetijdsactiviteiten (+1,4% per jaar). Dit verklaart mede waarom het bezoek aan de VNPF-podia na 2008 is gedaald. De prijsstijgingen bij bioscopen zijn te verklaren door hogere entreeprijzen bij bepaalde vertoningen, zoals 3D en IMAX. De relatief sterke stijging van toegangsprijzen bij deze vertoningen lijken geen drempel te vormen voor bezoek. Bij de rijksgesubsidieerde instellingen voor de podiumkunsten blijft de reële toegangsprijs per saldo gemiddeld genomen gelijk (= net zo snel gestegen als de algemene inflatie).[134]
De vrije theaterproducenten hebben extra veel last van de recessie. Zowel de toegangsprijzen van de vrije theaterproducenten als het aantal bezoeken neemt sterk af, mogelijk doordat de toegangsprijzen toch nog relatief hoog zijn ten opzichte van het subsidieerde deel van de sector.[135]

Tabel 4.3 **Gemiddelde jaarlijkse groei reële[a] toegangsprijzen, 2005 - 2012**[136]

	Gemiddelde jaarlijkse groei (quasi) toegangsprijzen (in%)		
	2005 - 2008	2008 - 2012	2005 - 2012
Bioscopen en filmtheaters	0,5	1,7	1,1
VSCD-podia[ab]	2,6	-1,2	0,5
VNPF-podia[ab]	12,1	4,0	7,4
Vrije theaterproducenten (VVTP)	0,6	-8,7	-4,9
Rijksgesubsidieerde musea	2,5	0,5	1,4
BIS-instellingen podiumkunst totaal[b]	0	0	0
FPK-instellingen podiumkunst totaal[b]	9,4	-1,4	3,1
Concurrerende vrijetijdsbestedingen[c]	1,5	1,4	1,4

[a] *prijs gecorrigeerd voor inflatie*
[b] *Exclusief festivals. Daardoor wijken de cijfers af van eerder gepubliceerde resultaten*
[c] *Concumentenprijsindex diensten cultuur en recreatie (gecorrigeerd voor de algemene inflatie).*

[134] Idem. (hoofdstuk 0 paragraaf 0.5)
[135] Idem. (hoofdstuk 0 paragraaf 0.5)
[136] Idem. (hoofdstuk 0 paragraaf 0.4)

- *Festivals*[137]
  Dit jaar is voor het eerst apart gekeken naar de gehele markt (gesubsidieerd en niet gesubsidieerd) en het aanbod van festivals in Nederland. In 2012 vonden 698 festivals plaats. Bij elkaar opgeteld ging het om 3.645 festivaldagen, ofwel tien festivaldagen per kalenderdag. Iets minder dan de helft van de festivals waren eendaagse evenementen. Muziekfestivals zijn dominant (72% van het geheel) ten opzichte van theater- (16%), kunst- (7%) en filmfestivals (4%). Ook in het aantal bezoeken zijn de muziekfestivals dominant, zij trokken 66% van het totaal aantal bezoeken aan festivals. Daarentegen trokken de theaterfestivals gemiddeld meer bezoeken per festivals.[138]

- *Ondernemerschap en financieringsmix*[139]
  In tijden van teruglopende publieke middelen heeft de sector met bezuinigingen te maken. Onder invloed hiervan vindt er een verandering plaats in de in de bekostigingsmix van culturele instellingen. In tabel 4.4 is de bekostigingsmix in 2012 van een aantal deelsectoren weergegeven.

Tabel 4.4 **Bekostigingsmix per deelsector, 2012**[140]

	Subsidies[a]	Opbrengsten[b]	Overige bijdrage private middelen[c]
Rijksgesubsidieerde musea[d]	62%	29%	9%
PK-instellingen in de BIS	75%	23%	2%
PK-instellingen van het FPK	63%	33%	4%

[a] *Subsidies: dit zijn bijdragen van het ministerie van OCW of een ander ministerie, van een cultuurfonds, van een decentrale overheid of van de Europese Unie.*
[b] *Opbrengsten: dit zijn bijdragen van private partijen waar een tegenprestatie tegenover staat, bijvoorbeeld publieksinkomsten of inkomsten uit horeca.*
[c] *Overige bijdrage private middelen: dit zijn bijdragen van private partijen waar geen (directe) tegenprestatie tegenover staat, bijvoorbeeld giften van vriendenverenigingen.*
[d] *De analyse is gebaseerd op een selectie van de Rijksgesubsidieerde musea waarvan meerjarige gegevens beschikbaar zijn.*

[137] Bij de festivals gaat het om een grove indeling. Zo zijn onder de muziekfestivals ook evenement als de Gay Pride en de avondvierdaagse geschaard.
[138] In 't Veld e.a. (2013). (hoofdstuk 11 paragraaf 11.2)
[139] Idem. (hoofdstuk 13 paragraaf 13.2)
[140] FPK, OCW (APE/Rebel-bewerking)

\ >

- *Bekostigingsmix: publieke en private middelen*
  De bekostigingsmix van de Rijksmusea is over de gehele periode 2005-2012 gezien weinig veranderd. Sinds 2010 is er wel een trend waar te nemen: er is sprake van een teruglopend belang van subsidies en een stijgend belang van marktinkomsten en overige private inkomsten. Subsidies blijven wel de belangrijkste inkomstenbron.[141] Voor de podiumkunsteninstellingen in de BIS zien we nauwelijks een beweging in de samenstelling van de bekostigingsmix. In 2005 ontvingen deze instellingen 77% van hun inkomsten uit subsidies, in 2012 lag dit rond de 75%. Ook de bekostigingsmix van de podiumkunsteninstellingen van het FPK is in de periode 2009-2012 nauwelijks veranderd.
  Voor alle sectoren die hier worden genoemd is de afgelopen jaren een toename te zien van het relatieve aandeel van 'overige bijdrage uit private middelen'. De verwachting is dat in 2013 het belang van de marktinkomsten van de Rijksgesubsidieerde musea toeneemt ten opzichten van subsidies. Dit komt onder andere door de opening van het nieuwe Rijksmuseum en het belang van dit museum in het panel van 23 Rijksgesubsidieerde musea.[142] De gesignaleerde groei van het aantal bezoekers van Rijksgesubsidieerde musea in de afgelopen jaren wijst ook in die richting.

4.4 Werkgelegenheid

4.4.1 Omvang sector

In de culturele sector werkten eind 2010 circa 256.000 mensen in loondienst (voltijds of deeltijds) of als zelfstandige. Dit komt neer op 3.3% van de werkzame beroepsbevolking. Circa tweederde van de werkzame personen in de culturele sector is in loondienst en circa eenderde is werkzaam als zelfstandige. Het aantal werkzame personen in de culturele sector is bijna gelijk verdeeld over de drie deelsectoren zoals benoemd in tabel 4.5.

- *Arbeidsjaren*
  De economische betekenis van deze arbeid kan worden uitgedrukt door de banen en het werk van zelfstandigen om te rekenen naar arbeidsjaren. Het totaal aantal arbeidsjaren bedroeg in 2010 ruim 190.000. Het aantal arbeidsjaren in de deelsector kunsten en cultureel erfgoed bleef licht achter op de andere twee deelsectoren (zie tabel 4.5). Daarnaast bleef het aantal zelfstandigen naar arbeidsjaren in de deelsector media en entertainment sterk achter op de andere sectoren. Slechts 23% van het aantal arbeidsjaren voor zelfstandigen kwam voort uit deze sector. Het aantal zelfstandigen is hoog in de culturele sector. In 2010 was 9% van de zelfstandigen in Nederland werkzaam in de culturele sector.[143] In de totale culturele sector werkt eenderde als zelfstandige tegenover tweederde in loondienst.

[141] Idem. (hoofdstuk 13 paragraaf 13.2.1)
[142] Idem. (hoofdstuk 13 paragraaf 13.5)
[143] Gebaseerd op CBS cijfers over 2010: http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=80150NED&D1=0-3,5&D2=0,28-32&D3=11,16,21,26,31,36,41,46,51,56&HD=120305-1502&HDR=T&STB=G1,G2 (geraadpleegd op 22 augustus 2013)

Tabel 4.5 **Banen, zelfstandigen en arbeidsjaren in de culturele sector (2010)**[144]

	Aantal Banen	Zelfstandigen naar arbeidsjaren	Banen naar arbeidsjaren	Zelfstandige naar arbeidsjaren	Arbeidsjaren totaal
Totaal culturele sector	**162 830**	**92 820**	**124 130**	**65943**	**190073**
Kunsten en cultureel erfgoed	47 550	38 480	32 470	27525	59995
Media & entertainment	61 950	21 870	48 330	15251	63581
Creatieve zakelijke dienstverlening	53 330	32 480	43 320	23175	66495

Toelichting:
Vertaling van het aantal banen naar arbeidsjaren op basis van door CBS bepaalde deeltijdfactor. Gemiddeld is in 2010 een baan in de culturele sector gelijk aan 0,76 arbeidsjaar. Bij zelfstandigen in arbeidsjaren is met de regel gerekend dat een zelfstandige met zelfstandigenaftrek (min 1225 per jaar aan onderneming) voor 0,875 arbeidsjaar meetelt en zelfstandigen zonder zelfstandigenaftrek voor 0,375 arbeidsjaar.

Tabel 4.6 **Ontwikkeling banen en aantal zelfstandigen over periode 2004-2010**[145]

	2004 - 2008	2009	2010	2011
Banen totaal	8,2%	-4,1%	-0,4%	-1,8%
Kunsten en cultureel erfgoed	17,3%	0,7%	-2,4%	1,9%
Media & entertainment	-4,9%	-6,4%	-0,1%	-0,9%
Creatieve zakelijke dienstverlening	23,6%	-4,7%	1,1%	-6,2%
Zelfstandigen totaal	37,2%	0,1%	5,5%	n.b.
Kunsten en cultureel erfgoed	39,6%	8,0%	5,4%	n.b.
Media & entertainment	42,4%	-5,9%	5,2%	n.b.
Creatieve zakelijke dienstverlening	30,7%	-1,8%	5,8%	n.b.

Toelichting:
De groeicijfers tot en met 2009 zijn niet één op één te vergelijken met de groeicijfers vanaf 2010, omdat vanaf 2010 een nieuwe SBI indeling (SBI 2008) wordt gebruikt. De groeicijfers van het aantal banen in 2011 zijn gebaseerd op voorlopige cijfers.

[144] Maatwerklevering CBS, juli 2013
[145] Idem.

\ >

- *Minder in loondienst, meer zelfstandigen*
  De economische recessie heeft invloed op de ontwikkeling van de werkgelegenheid in de sector. De groei van het aantal banen is tussen 2009 en 2010 licht gedaald met 0,4%. Voorlopige cijfers voor 2011 wijzen op een verdere daling van het aantal banen. Het aantal zelfstandigen groeide in 2010 met 5,5% ten opzichte van 2009 (zie tabel 4.6). Opvallend is dat de groei volledig voor rekening kwam van zelfstandigen die niet in aanmerking komen voor zelfstandigenaftrek. Dit zijn zelfstandigen die jaarlijks minder dan 1.225 uur aan hun onderneming besteden. Het aantal zelfstandigen met zelfstandigenaftrek is zelfs gedaald met ruim 4,5%. De groei van het aantal arbeidsjaren in de periode 2009-2010 bedroeg dan ook maar 0,4%. Deze groei berust volledig op de toename van het arbeidsvolume in de deelsector creatieve zakelijk dienstverlening (tabel 4.7). Voor 2011 zijn nog geen cijfers over zelfstandigen beschikbaar.

Tabel 4.7 **Groei in arbeidsjaren zelfstandigen periode 2009–2010**[146]

	2009 zelfstandige naar arbeidsjaren	2010 zelfstandige naar arbeidsjaren	groei 2009 – 2010
Totaal culturele sector	65.710	65.943	0,4%
• Kunsten en cultureel erfgoed	27.570	27.525	-0,2%
• Media & entertainment	15.370	15.251	-0,8%
• Creatieve zakelijke dienstverlening	22.770	23.175	1,8%

[146] Idem.

4.4.2 Aansluiting onderwijs-arbeidsmarkt[147]

Figuur 4.5 **Werkloosheid van hbo-afgestudeerden (voltijd) in procenten, anderhalf jaar na afstuderen**

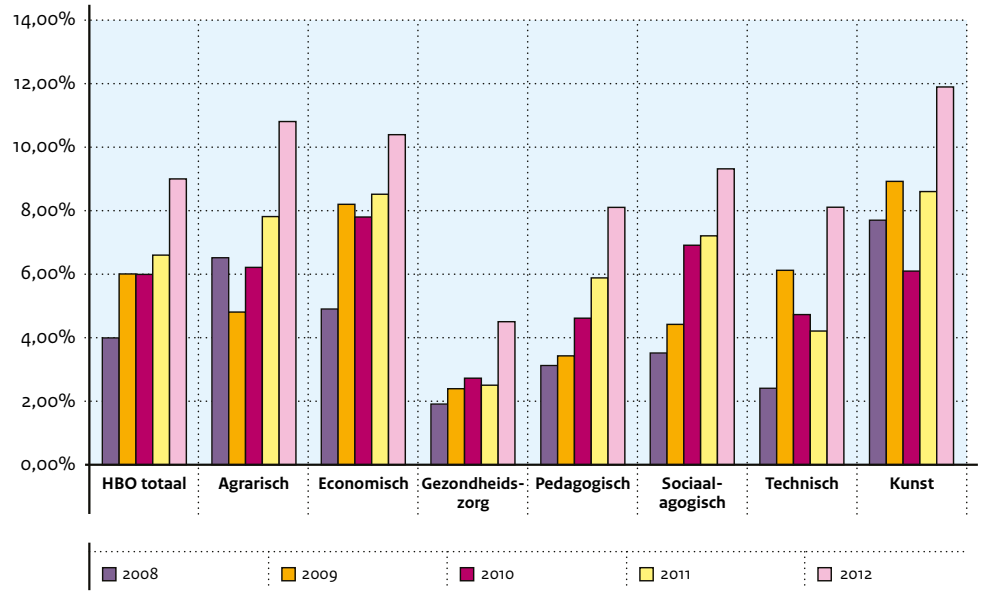

In 2012 stonden ruim 20.000 studenten ingeschreven bij het kunstvakonderwijs. Dit is 4,8% van het totaal aantal hbo-studenten. De grootste sector in het kunstvakonderwijs is vormgeving (design). Hier studeren drie van de tien kunststudenten.

- *Werkloosheid onder afgestudeerden*
  In 2011 ontvingen circa 4500 studenten een diploma van een kunstopleiding. Dit is 6,3% van het totaal aantal hbo-afgestudeerden.[148] De werkloosheid onder afgestudeerden van het kunstvakonderwijs lag in 2011-2012 op 11,9% (anderhalf jaar na afstuderen). Voor het totale hbo was dat 9% (zie figuur 4.5). Het kunstvakonderwijs scoorde ongeveer gelijk als de agrarische en economische sector. Er zijn echter grote verschillen binnen het kunstvakonderwijs: de richting autonome beeldende kunst (voltijd) scoorde met 19.3% beduidend hoger. De richtingen musicus (voltijd) en erfgoedprofessional (voltijd) lagen met 18,0% en 16,0% dit jaar ook hoger. Er zijn ook opleidingen die beneden het gemiddelde zaten, zoals de docentenopleidingen muziek en drama, theatermaker en danser en de master kunsteducatie. De werkloosheidpercentages fluctueren flink door de jaren heen, waardoor de cijfers van een enkel jaar niet zonder meer het structurele beeld weerspiegelen. Duidelijk is wel dat de werkloosheid onder afgestudeerden van het kunstvakonderwijs de laatste jaren is gestegen, evenals onder alle hbo-afgestudeerden.[149]

[147] www.cijfer.hbo-raad.nl (geraadpleegd op 18 juli 2013)
[148] HBO-monitor 2012
[149] HBO-monitor 2012

In 2012 zocht een hbo-afgestudeerde in een culturele richting drie tot tien maanden naar een nieuwe baan. Een wo-afgestudeerde met eenzelfde profiel zocht langer: tussen de zes en twaalf maanden.[150] In 2012 vonden ongeveer zes van de tien voltijd afgestudeerden van een kunstvakopleiding een baan als kunstenaar of in een overig creatief beroep. Van de betaalde werkende afgestudeerden aan het kunstvakonderwijs beoordeelt 66% de aansluiting tussen de opleiding en de beroepspraktijk als goed/voldoende. Dat is lager dan het gemiddelde in het totale hbo: 76%.[151]

- *De hybride kunstenaar*
  In de studie *De Hybride Kunstenaar* is de veranderende beroepspraktijk van beeldende kunstenaars sinds 1975 in Vlaanderen en Nederland in beeld gebracht.[152] Het onderzoek laat zien dat maar liefst 86% van de geënquêteerde beeldend kunstenaars een autonome praktijk combineert met toegepaste activiteiten, zoals vormgeving, kunstopdrachten, illustratiewerk of lesgeven. Niet meer dan 14% van de actieve kunstenaars voldoet nog aan het klassieke beeld van een kunstenaar met een puur autonome praktijk. Dit aandeel lijkt verder terug te lopen.[153] De gemengde beroepspraktijk van veel kunstenaars is een bekend fenomeen[154], maar de studie voegt hieraan een nieuw element toe: de hybridisering. Daarbij heeft de kunstenaar zowel autonome als toegepaste artistieke werkzaamheden, maar vervaagt de grens tussen beide geheel of gedeeltelijk. Ruim 40% van de ondervraagde kunstenaars typeert de eigen beroepspraktijk als hybride. De meesten van hen zien een toename van het hybride karakter. Met striktere maatstaven beoordelen de onderzoekers de beroepspraktijk van ruim 20% van de kunstenaars als hybride.
  De onderzoekers concluderen dat de huidige beroepspraktijk een hybride instelling vraagt van de kunstenaars. Toch blijven veel kunstenaars een duidelijk onderscheid maken tussen hun autonome werk en het werk dat ze in opdracht maken. Het toegepaste werk stelt kunstenaars in staat om hun eigen autonome werk te maken, maar dreigt steeds meer tijd in te nemen. De ruimte voor autonome projecten krimpt. Een flink deel van de alumni geeft aan langzamerhand te stoppen met de autonome artistieke praktijk.[155]

Over de aansluiting met de beroepspraktijk komt een gemengd beeld naar voren. Enerzijds zijn de meeste alumni tevreden over de ruimte in de opleiding voor persoonlijke artistieke ontwikkeling. Anderzijds bekritiseren zij de mate waarin de opleiding hen voorbereidt op de zakelijke en beroepsmatige aspecten van de beroepspraktijk.[156]
In het sectorplan kunstvakopleidingen (KUO) zijn op dit punt afspraken gemaakt over het versterken van de opleidingen.

[150] Studie en Werk 2013, SEO onderzoek. p.24 -25
[151] HBO-monitor 2012
[152] Winkel van C., Gielen P. en Zwaan K. (2012), De Hybride Kunstenaar de organisatie van de artistieke praktijk in het postindustriële tijdperk. Expertise kunst en Vormgeving, AKV.
[153] Idem, p. 73 – 74.
[154] Vgl. bijvoorbeeld Abbing, Hans, Why are artist poor?
[155] Winkel van C., Gielen P. en Zwaan K. (2012), De Hybride Kunstenaar de organisatie van de artistieke praktijk in het postindustriële tijdperk. Expertise kunst en Vormgeving, AKV., p. 79.
[156] Idem, p. 45

Sectorplan

In 2012 zijn in het kader van het sectorplan kunstvakopleidingen (KUO) afspraken gemaakt voor de komende vier jaren over het verminderen van de instroom van studenten (een afname van 1.383 studenten) en, het verder versterken van de kwaliteit (o.m. investering in ondernemerschap, voortrajecten, onderzoek en masteraanbod). Ook is afgesproken in te zetten op scherpere profilering tussen hogescholen en een duidelijker taakverdeling.

De eerste voortgangsrapportage laat zien dat over de volle breedte reeds sprake is van reductie van het aantal ingeschreven studenten bij de betreffende opleidingen, met als resultaat in totaal 797 minder ingeschreven studenten. Verder hebben de instellingen de nodige activiteiten ontwikkeld op het gebied ondernemerschap, zijn de lectoraten per onderzoeksgebied in kaart gebracht met het oog ontwikkeling van gezamenlijke onderzoeksthema's. Tot slot zijn er nodige activiteiten ingezet om de kunstvakdocentopleidingen te versterken en de kwaliteit van de docenten te verhogen. Het competentieprofiel en de kennisbasis zijn ontwikkeld en in 2014 wordt het beroepsprofiel herzien.

4.5 Filantropie

4.5.1 Ontwikkeling van geven aan cultuur

In 2011 gaven particulieren, bedrijven, private fondsen en goededoelenloterijen 4,25 miljard euro aan goede doelen. Dit is 0,7% van het bruto binnenlands product. In 2009 ging bijna een half miljard euro méér naar goede doelen.[157] De cijfers wijzen erop dat de economische crisis in 2011 voor het eerst duidelijk merkbaar werd in de filantropische sector.

Tabel 4.8 **Ontwikkeling van geven periode 1995 – 2011**[158]

	ontwikkeling 1995 – 2011
Totaal	**87%**
Kerk en levensbeschouwing	37%
Gezondheid	18%
Internationale hulp	58%
Milieu, natuurbehoud, dierenbescherming	84%
Onderwijs en onderzoek	159%
Cultuur	**246%**
Sport en recreatie	185%
Maatschappij en sociale doelen	86%
Overig	659%

[157] Schuyt, T., Gouwenberg B. en Bekkers, R., Geven in Nederland 2013 Giften, Nalatenschappen, Sponsoring en Vrijwilligerswerk, 2013. p. 11.
[158] Idem. Bewerking van gegevens uit dit onderzoek.

Tabel 4.9 **Giften aan Cultuur in percentage van de totalen giften aan cultuur 1995 - 2011** [159]

	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2011
Totaal	**€ 2.279**	**€ 2.163**	**€ 3.422**	**€ 3.615**	**€ 4.924**	**€ 4.376**	**€ 4.559**	**€ 4.707**	**€ 4.252**
Kerk en levensbeschouwing	€ 587	€ 510	€ 490	€ 750	€ 938	€ 773	€ 1.001	€ 891	€ 806
Gezondheid	€ 411	€ 290	€ 640	€ 406	€ 589	€ 477	€ 479	€ 644	€ 487
Internationale hulp	€ 361	€ 299	€ 540	€ 531	€ 469	€ 742	€ 545	€ 572	€ 569
Milieu natuurbehoud	€ 204	€ 183	€ 308	€ 251	€ 309	€ 356	€ 375	€ 435	€ 376
Onderwijs en onderzoek	€ 58	€ 83	€ 232	€ 125	€ 301	€ 277	€ 295	€ 285	€ 150
Cultuur	**€ 83**	**€ 87**	**€ 165**	**€ 335**	**€ 610**	**€ 326**	**€ 386**	**€ 454**	**€ 287**
Sport en recreatie	€ 246	€ 410	€ 578	€ 686	€ 930	€ 686	€ 687	€ 715	€ 702
Maatschappelijke/ sociale doelen	€ 283	€ 257	€ 422	€ 373	€ 555	€ 522	€ 575	€ 458	€ 525
Overig	€ 46	€ 44	€ 47	€ 158	€ 223	€ 220	€ 216	€ 253	€ 349
Percentage cultuur	**4%**	**4%**	**5%**	**9%**	**12%**	**7%**	**8%**	**10%**	**7%**

Bedragen in miljoenen Euro's.

In 2011 is in totaal 287 miljoen euro geschonken aan de culturele sector. Dit is opgebouwd uit giften van huishoudens, nalatenschappen, vermogensfondsen, giften en sponsoring door bedrijven en kansspelen. Bijna alle sectoren kampen in 2011 met een daling van de inkomsten uit giften ten opzichten van 2009, zie tabel 4.9. Voor de culturele sector gaat het om bijna een halvering. Ondanks de daling tussen 2009 en 2011 groeide het aantal giften aan cultuur in de gehele periode (1995-2011) veel meer dan in de meeste andere sectoren, zie tabel 4.8. Bovendien is sinds de eeuwwisseling het aandeel van giften aan cultuur in de totale giften aan goede doelen redelijk stabiel. In 2011 is het aandeel gedaald van 10% in 2009 naar 7%, maar daarmee weer op het niveau van 2005 en 2007, zie figuur 4.6. Hoewel Nederlanders in het algemeen minder aan goede doelen geven, bleven giften aan cultuur in de periode 1995 tot 2011 redelijk stabiel. Geven aan cultuur wordt wel relatief harder getroffen door de crisis.

[159] Idem., p12. Bewerking van tabel.

Figuur 4.6 Bronnen van de giften aan cultuur 1995-2011[160]

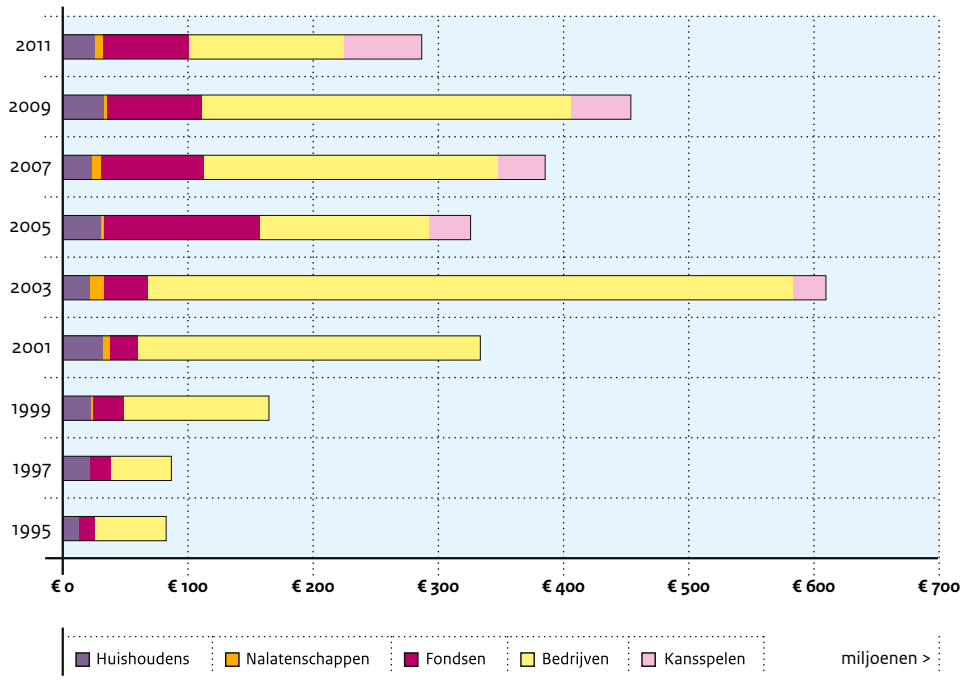

- *Minder giften bedrijfsleven*
  Van oudsher geven bedrijven het meeste aan cultuur. De sterke daling in het aantal giften aan cultuur in 2011 werd dan ook grotendeels veroorzaakt door minder giften van bedrijven. In 2009 gaf het bedrijfsleven nog 296 miljoen, in 2011 nog 124 miljoen, een daling van circa 58%. Hiermee is het bedrijfsleven nog steeds de grootste bron van giften aan cultuur. In 2011 gaven ook huishoudens en fondsen minder aan cultuur, respectievelijk 21% en 9% minder dan in 2009. De sterke daling in 2011 lijkt samen te hangen met de voortdurende economische crisis. Daarnaast blijkt dat bedrijven vaak ad hoc beslissen om wel of niet te geven aan een bepaald doel, waardoor veel fluctuaties ontstaan in het geefgedrag.[161] Opvallend is dat de giften uit kansspelen en nalatenschappen in 2011 wel zijn gestegen ten opzichte van 2009.

[160] Schuyt, T., e.a. (2013).
[161] Idem

- *De verdeling van giften over categorieën*
  Een aanzienlijk deel van de giften van de vermogensfondsen (29%) is besteed aan cultuur. Slechts 9% van de huishoudens geeft geld aan doelen op het gebied van cultuur, de gemiddelde donatie bedraagt 36 euro op jaarbasis. Vermogende Nederlanders geven aanzienlijk meer aan cultuur dan de gemiddelde Nederlander. In 2011 schonk 33% van deze groep gemiddeld een geldbedrag van 1467 euro aan culturele doelen.[162] Bezoekers aan culturele instellingen zeggen dat zij geen financiële bijdrage doen, omdat zij er niet om zijn gevraagd. Voor de culturele sector liggen er dus kansen om inkomsten uit giften door bezoekers beter te benutten.

- *Toenemende populariteit van crowdfunding*
  Naast traditionele filantropie zoals hierboven beschreven, wint crowdfunding aan populariteit als nieuw vorm van publieksfinanciering. Door middel van crowdfunding halen (culturele) ondernemers direct geld op bij een groot aantal kleine (particulieren) financiers, in plaats van één grote lening aan te gaan bij een bank. Sinds de aankondiging van de bezuinigingen in 2011 wordt crowdfunding steeds vaker gebruikt om een cultureel initiatief te financieren. Daarbij zien beleggers crowdfunding steeds vaker als serieus verdienmodel.[163] Voorbeeld van een recent succesvol crowdfundingproject is de tentoonstelling *De weg naar Van Eyck* in Museum Boijmans Van Beuningen. Deze kon doorgaan, omdat via crowdfunding genoeg financiële middelen binnenkwamen.[164] Een ander voorbeeld is Museumpark Orientalis, dat dankzij crowdfunding van de ondergang is gered met een bedrag van 700.000 euro.

- *Opbrengst crowdfunding*
  De afgelopen jaren zijn de eerste onderzoeken gedaan naar de ontwikkeling van crowdfunding. Het onderzoek Crowdfunding Industrie Report heeft gekeken naar de opbrengst van crowdfunding wereldwijd in de periode 2009-2012.[165] Hieruit blijkt dat in 2011 1,5 miljard dollar is opgehaald via crowdfunding. Met dit geld zijn meer dan een miljoen projecten succesvol gefinancierd. Volgens het onderzoek zijn in Nederland 29 crowdfundingplatforms actief. Wereldwijd staat Nederland hiermee op de derde plek, na de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. In Nederland is in 2012 voor 14 miljoen euro via crowdfunding gefinancierd, in 2010 werd nog slechts 4 miljoen euro opgehaald. In 2011 ging hiervan 1,9 miljoen euro naar creatieve projecten[166]. In totaal werden 570 projecten en bedrijven gefinancierd, iets minder dan de helft hiervan waren creatieve projecten.[167] Crowdfunding is bezig met een opmars in de culturele sector, maar het belang van deze financieringsbron moet de komende jaren verder duidelijk worden.

[162] Idem.
[163] Polak, N., Het publiek als financier, Groende Amsterdam (17 april 2013).
[164] http://www.boijmans.nl/nl/416/ (geraadpleegd op 10 juli 2013).
[165] Crowdsourcing.org, Crowdfunding Industry Report: market trends, compositions and crowdfunding platforms (2012).
[166] Het gaat om allerlei soorten projecten van theater tot film, van dance tot culinaire projecten en van games tot comics.
[167] Douw&Koren Crowdfunding consultancy, Crowdfunding Nederland 2012. De data van alle crowdfuningplatforms in Nederland zijn meegenomen in dit onderzoek. Verder is op basis van twitterberichten, kennis en contact van de onderzoekers iets gezegd over crowdfundingprojecten buiten bereik van de platforms.

‘Particuliere giften’

Outset Contemporary Art Fund is een internationale filantropische organisatie gericht op het ondersteunen van nieuwe kunst. Publieke musea en kunstprojecten worden ondersteund met particuliere bijdragen. Outset Netherlands werd in maart 2012 gelanceerd. Dat ging gepaard met twee donaties aan Nederlandse museumcollecties. Het Gemeentemuseum Den Haag kreeg de installatie Untitled (Miss Miss finally gives in by the tree where Aeaen sought to bamboozle the One-Armed Snake) van Charles Avery die was geproduceerd met steun van de Britse Outset. Zamach – de derde film in The Polish Trilogy van Yael Bartana – kreeg ook steun van Outset UK. Deze werd gedoneerd aan het Van Abbemuseum en het Museum of Modern Art in Warschau. Gwen Neumann, directeur van Outset Netherlands over private financiering. [168]

“Ons doel is om hedendaagse kunstenaars een platform te geven. Hierbij werken we altijd samen met instituten en curatoren. De financiering is afkomstig van ‘patrons’. Dit zijn private personen met een grote belangstelling voor hedendaagse kunst. Voor deze patrons is een uitgebreid programma beschikbaar met internationale reizen en bezoeken aan tentoonstellingen.”

“Outset Netherlands is in één jaar tijd succesvol van de grond gekomen. Ik heb dus niet het idee dat er in Nederland geen geefcultuur zou zijn. Ook het beeld dat voornamelijk hoogopgeleide vijftigplussers geneigd zijn geld te steken in kunst en cultuur gaat niet op. De leeftijdsopbouw van de patrons van Outset Netherlands is zeer gevarieerd.”

[168] Interview Gwen Neumann, 12 juli 2013

4.5.2 Geefcampagne

- *Geefwet*
  Het kabinet wil het geven aan cultuur stimuleren. Mede daarom is het schenken aan cultuur fiscaal nog aantrekkelijker. In 2012 is hiervoor de Geefwet aangenomen, die op 20 maart 2013 is goedgekeurd door de Europese Commissie. De regeling geeft tijdelijk extra fiscale voordeel van 25% voor giften van particulieren aan algemeen nut beogende instellingen met een cultuur kwalificatie (ofwel: ANBI’s-C). Bedrijven mogen in de vennootschapsbelasting de aftrek van hun gift met 50% verhogen. Daarbij is de Geefwet met 1 jaar verlengd zodat er tot en met 2017 gebruik van kan worden gemaakt. Om de effecten van de geefwet te meten is het nu nog te vroeg. Er zal uiteindelijk een brede evaluatie naar het gebruik van de Geefwet worden gehouden. Hierover is het Ministerie van OCW nu in gesprek.

- *Geefcampagne*
  Het Ministerie van OCW heeft in samenwerking met de culturele sector de campagne *Cultuur, Daar Geef Je Om* gelanceerd. Doel van de campagne is Nederlanders te stimuleren geld te geven aan cultuur. De geschetste ontwikkeling in de giften aan cultuur onderstreept het belang van deze campagne. Ze maakt onderdeel uit van een bredere campagne om de filantropie voor verschillende sectoren in Nederland te stimuleren. De campagne is enerzijds gericht op het versterken van de geefcultuur bij het publiek mede door mensen bekend te maken met de Geefwet. Anderzijds worden culturele instellingen bewust gemaakt van de kansen om inkomsten uit filantropie te halen.[169]

[169] http://www.daargeefjeom.nl/

CULTUUR IN BEELD

2013

5 De gesubsidieerde sectoren

5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk gaat in op de financiering van culturele instellingen door de overheid. Van de drie overheden zijn de gemeenten de grootste subsidieverstrekkers voor kunst en cultuur. Zij zijn verantwoordelijk voor lokale voorzieningen en huisvesting. De Culturele Basisinfrastructuur bestaat uit instellingen met aanbod met een nationale en/of internationale functie en wordt door het Rijk en andere overheden financieel ondersteund. De ondersteuning door de rijkscultuurfondsen is meer gericht op kleine en middelgrote instellingen, innovatie en talentontwikkeling.
Dit hoofdstuk geeft een beeld van de ontwikkeling in financiering. Daarnaast schetst het de voornaamste trends in de verschillende sectoren en de prestaties die instellingen hebben gerealiseerd in de subsidieperiode 2009-2012.

5.2 Ontwikkeling uitgaven cultuur G35 en provincies

Twee derde van alle overheidssubsidies aan cultuur komt voor rekening van provincies en gemeenten. Voor het cultuurbeleid is het daarom belangrijk te volgen hoe de uitgaven van de andere overheden aan cultuur zich ontwikkelen. In opdracht van het ministerie van OCW is onderzoek gedaan naar deze ontwikkelingen bij de 35 grootste gemeenten (G35) en de 12 provincies in de periode 2011-2013. De belangrijkste conclusies zijn:[170]

- De netto bijdrage[171] aan cultuur van de G35 en de provincies is in de periode 2011-2013 afgenomen van circa 1.374 miljoen euro in 2011 tot circa 1.249 miljoen euro in 2013. Dit is een afname van 9%.
- De netto bijdrage neemt het sterkst af bij de provincies (-23%) en het minst bij de G35 (-4%).
- De netto bijdrage neemt in 2013 sterker af ten opzichte van 2012 (-8%), dan in 2012 ten opzichte van 2011 (-1%).

De grootste bezuinigingen bij provincies vinden plaats bij de podiumkunsten (-42%) en beeldende kunst (-33%) (zie bijlage hoofdstuk 5 tabel A). Opvallend is de groei van provinciale uitgaven aan historische archieven (68%). Dit houdt verband met de Regionale Historische Centra (RHC) die in 2013 als een nieuwe taak naar de provincies gaan. Hiervoor zijn ook in 2012 al voorbereidende kosten gemaakt. Verder is er bij zowel gemeenten als provincies een relatief grote teruggang bij de post ‘overig’ (G35 -24%, provincies -32%). Deze bestaat voor bijna de helft uit algemene apparaatslasten, en voor het overige uit posten die niet zijn toe te rekenen aan een van de andere disciplines. De grootste teruggang vindt plaats bij monumenten en archeologie, beeldende kunst en festivals. Het betreft hier gemiddelden per categorie gemeenten en provincies. Individuele gemeenten en provincies kunnen onderling sterk verschillen in hun keuzen.

[170] Cebeon, Uitgaven cultuur door de G35 en de provincies 2011-2013, augustus 2013 (rapport 591013 – 007), p.6. Aan dit onderzoek hebben de 12 provincies en de 9 grootste steden meegewerkt. Van de overige 26 grootste steden waren er 4 niet in staat of bereid gegevens te leveren.

[171] Dit onderzoek gaat uit van de netto lasten. Dat zijn de totale (bruto) lasten minus eventuele inkomsten waarmee deze gemeentelijke lasten worden gedekt. Dat kan bijvoorbeeld gaan om bijdragen van gebruikers, huurinkomsten of om geoormerkte bijdragen van andere overheden. Zie voor verdere toelichting: Cebeon (2013) p. 14.

\ >

Ook het CBS heeft recentelijk cijfers gepubliceerd over de uitgaven van gemeenten aan cultuur. Deze CBS-cijfers zijn gebaseerd op een veel grovere indeling dan het hiervoor genoemde onderzoek. De cijfers bevestigen op hoofdlijnen het geschetste beeld bij de gemeenten.[172] De cijfers van Cebeon kunnen afwijken van de cijfers in tabel 5.1. Cebeon heeft gepoogd alle netto cultuuruitgaven in beeld te brengen, inclusief bijvoorbeeld monumenten, archeologie en archieven, en incidentele subsidies. Tabel 5.1 schetst echter alleen de ontwikkelingen van de structureel gesubsidieerde instellingen.

Overheden staan voor grote financiële opgaven. Naar verwachting nemen de subsidiebedragen daarom verder af. In een recent verschenen onderzoek in opdracht van de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG)[173] wordt een schatting gemaakt van de bezuinigingsopgave en de mogelijkheden van gemeenten.

5.3 Ontwikkelingen in het gesubsidieerd cultuurbestel

- *Gegevensbank gesubsidieerde culturele sector*
  Onderstaande analyses vinden plaats op basis van een gegevensbank van meerjarig gesubsidieerde instellingen. Het Rijk ontwikkelde deze gegevensbank voor dit doel, samen met de rijkscultuurfondsen en de G9[174] op basis van bij de partijen al voorhanden informatie. De gegevens zijn afkomstig uit de jaarverantwoordingen en subsidieaanvragen die instellingen aan de subsidieverstrekkers leveren. De wens is om de database in de toekomst uit te breiden naar de G35. Het streven is om de beschikbare informatie verder te uniformeren en bij elkaar te brengen om het zicht op de gesubsidieerde culturele sector in termen van type aanbod, spreiding en bereik te vergroten. Ook kan dit initiatief een belangrijke rol spelen om de administratieve lastendruk voor instellingen op termijn te verminderen. Denk daarbij aan een uniforme opzet voor de subsidieaanvraag en verantwoording. Een volledig beeld van de uitwerking van de bezuinigingen op de sector is met het huidige bestand nog niet mogelijk. Wel geven de gepresenteerde cijfers een goede indruk van de veranderingen die plaats vinden in het gesubsidieerde culturele landschap.

- *Heden*
  De besluitvorming over de aanvragen voor meerjarige subsidie in de cultuursector is afgerond. Dit maakt het mogelijk een overzicht te geven van de culturele instellingen die subsidie ontvangen van het Rijk en de vier grote steden (G4). Dit jaar hebben naast de G4 ook de G9 cijfers beschikbaar gesteld. De cijfers voor 'niet-G4-steden' binnen de G9 – hierna G5 genoemd hebben het karakter van een zeer grote steekproef dan van een

[172] CBS (2013) Bezuinigingen gemeenten op kunst en cultuur worden zichtbaar. Webmagazine, maandag 16 september 2013. Het CBS baseert zich op de zogenaamde Iv3-indeling: Openbaar bibliotheekwerk, Vormings- en ontwikkelingswerk, Kunst en Oudheidkunde / musea.
[173] Allers M.A. e.a., Gemeenten in perspectief COELO/Rijksuniversiteit Groningen (2013) COELO-rapport 13-4.
[174] Amsterdam, Utrecht, Den Haag, Rotterdam, Groningen, Enschede, Arnhem, Eindhoven en Maastricht.

integraal overzicht. In Cultuur in Beeld 2012 gaven we al een eerste schets, maar op dat moment was de besluitvorming bij de gemeenten over de periode 2013-2016 nog niet afgerond.

Hoe ziet het gesubsidieerde culturele landschap voor het Rijk en de G9 er anno 2013 uit? Tabel 5.1 geeft een overzicht van aantallen instellingen en het toegekende budget in de jaren 2012 en 2013. Deze jaren vormen respectievelijk het einde van de vorige subsidieperiode 2009-2012 en de start van de nieuwe subsidieperiode 2013-2016.

De wijzigingen ten opzichte van Cultuur in Beeld 2012 zijn het grootst bij de gemeenten, vanwege de wijzigingen in de definitieve toekenning. Dat geldt vooral voor het aantal instellingen. In budgettair opzicht verandert er relatief weinig. In de G4 blijft het aantal instellingen gemiddeld genomen vrijwel gelijk, terwijl het budget met gemiddeld 14% daalt. De gemeente Amsterdam heeft aan meer instellingen subsidie toegekend. Bij de overige gemeenten zijn de budgeten voor culturele instellingen in geringe mate gedaald. Over het algemeen blijft ook daar het aantal instellingen op peil of neemt licht toe. In totaliteit neemt de subsidie voor structureel gesubsidieerde instellingen in de G9 af met circa 11%, terwijl het aantal instellingen met maar 2,4% afneemt.

Tabel 5.1 **De was-wordt tabel van de meerjarig gesubsidieerde instellingen 2012-2013 van het Rijk, de cultuurfondsen en de G9 (subsidiebedragen in miljoenen)**

	Aantal instellingen 2012	Subsidie 2012	Aantal toekenningen 2013	Ontwikkeling van het aantal instellingen (%)	Toegekend bedrag 2013	Mutatie subsidiebedrag (%)
Rijk (BIS)	**172**	**404**	**86**	**-51,2**	**327,0**	**-19,1**
• Fonds Podiumkunsten	118	39,2	82	-31,3	25,4	-35,2
• Fonds voor Cultuurparticipatie	27	5,0	18	-33,3	3,0	-40,0
• Stimuleringsfonds Creatieve Industrie		nb	10	nvt	2,8	nb
• Filmfonds	6		3	-57,1	0,8	nb
• Letterenfonds	3		8	166,7	1,2	nb
Fondsen	**151[a]**	**nb**	**121**	**-20,5**	**33,2**	**nb**
• Amsterdam	140[d]	100,1	146	4,3	82,9	-17,2
• Den Haag	64	61,9	64	0	51,6	-16,6
• Utrecht	63	31,9	63	0	33,2[c]	4,1
• Rotterdam	93	90,4	76	-18,3	77,6	-14,2
G4	**360**	**284,4**	**349**	**- 2,5**	**245,3**	**-13,7**
• Groningen	26	17,8	27	3,8	17,6	-1,1
• Enschede	15	18,1	15	0	17,9	-1,1
• Arnhem	19	16,6	19	0	16,3	-1,8
• Eindhoven	21	21	22	4,8	20,5	-2,4
• Maastricht	19	18,5	17	-10,5	17,8	-3,8
G9	**460**	**376,3**	**449**	**-2,4**	**335,4**	**-10,9**

a. Exclusief 29 instellingen bij het Mondriaanfonds/Fonds Beeldende Kunsten, Vormgeving en Bouwkunst
b. Het aantal instellingen kan niet worden opgeteld over de kolom, omdat het Rijk en de fondsen enerzijds en de gemeenten anderzijds instellingen 'delen'.
c. Media-instellingen die onder de cultuurbegroting ressorteerden zijn in verband met de vergelijkbaarheid buiten beschouwing gelaten. Muziekcentrum Vredenburg, alhoewel nu nog een gemeentelijke dienst, is wel goed vergelijkbaar en staat daarom wel in het overzicht.
d. Vanwege samengestelde jaarverslagen is het aantal instellingen (140) afgeleid uit de verantwoordingsgegevens van 135 instellingen.

- *Verleden en heden: beperkte dynamiek*
  Sinds 1997 is het aantal culturele instellingen met een vierjarige rijkssubsidie sterk gegroeid. Zozeer zelfs dat in 2006 een groot aantal instellingen is overgeheveld naar het Fonds Podiumkunsten (FPK) en het Fonds Cultuurparticipatie (FCP). Op dit moment zijn de instellingen met een meerjarige subsidie verdeeld over de Culturele Basisinfrastructuur (84 instellingen)[175] en zes fondsen (120 instellingen). Het cultuurstelsel dat het Rijk subsidieert is in de kern vrijwel onveranderd gebleven. Zo'n 110 instellingen die het Rijk nu (2013-2016) subsidieert, kregen in 1997 ook al subsidie. Acht jaar geleden ging het om 170 van de in totaal 204 meerjarig gesubsidieerde instellingen in 2013. Het Rijks subsidiestelsel kent een grote mate van continuïteit. Dat geldt zeker voor de huidige Culturele Basisinfrastructuur. 83% krijgt al sinds 1997 subsidie. De dynamiek zit vooral bij het Fonds Podiumkunsten. In de huidige periode kregen 16 nieuwkomers een meerjarige subsidie bij dit fonds.

5.4 De prestaties in de gesubsidieerde culturele sector

Uit figuur 5.1 blijkt dat de totale omzet bij de instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur en de G4 de afgelopen vier jaar met bijna 8% is toegenomen. De groei hield daarmee ongeveer gelijke tred met de inflatie. Instellingen werden in deze periode echter nog nauwelijks geconfronteerd met bezuinigingen. De instellingen die subsidie kregen van het FPK en het FCP hadden het moeilijker, net als de instellingen in de G5. Er is geen sprake van terugloop in omzet in absolute zin, maar de omzetstijging blijft wel achter bij de inflatie. De gesubsidieerde instellingen in de G9 zetten in 2012 een kleine 1,4 miljard euro om.

Figuur 5.1 **De ontwikkeling van de omzet bij de (cultuur-producerende)[176] instellingen uit de Culturele Basisinfrastructuur, FPK en FCP, de G4 (2009=100) en G5, in de periode 2009-2012 (2011 is 100).**

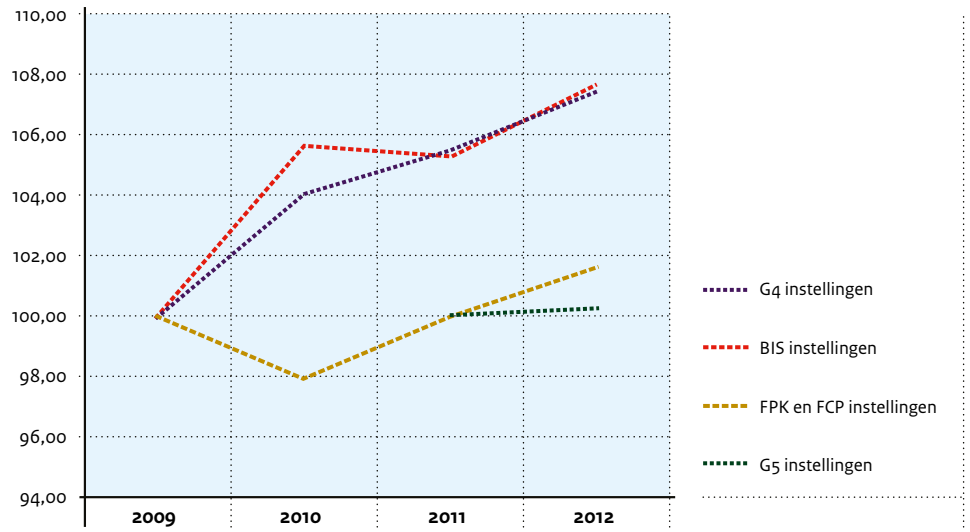

[175] Dit betreft 86 subsidies voor de BIS, en voor de fondsen betreft het 121 subsidies.
[176] Instellingen met activiteiten gericht op publiek, zoals musea en productiehuizen.

\ >

Amsterdam neemt bijna 45% van de omzet van de gehele G9 voor haar rekening. Rotterdam volgt op enige afstand met ongeveer 16%.
In figuur 5.2 is voor drie steden een cultuurprofiel opgesteld, op basis van de aandelen van de (sub)sectoren in de totale omzet. Ter illustratie zijn drie willekeurige profielen gekozen. Duidelijk is dat zowel Amsterdam als Rotterdam een breed aanbod huisvesten. Groningen heeft enkele duidelijke speerpunten in musea en muziek (klassiek en modern). Amsterdam is museumhoofdstad, waarbij de kanttekening geplaats moet worden dat de cijfers worden vertekend doordat een deel van de omzet op het conto komt van de extra verbouwingssubsidies die een aantal grote in Amsterdam gevestigde musea heeft ontvangen. In het cultureel profiel van Rotterdam ligt wat meer nadruk op de creatieve industrie en de moderne (hedendaagse) muziek.

Figuur 5.2 **De profielen voor de gesubsidieerde culturele sector van Amsterdam, Groningen en Rotterdam 2012, waarbij de omzet van de gesubsidieerde sectoren als aandeel van de totale omzet binnen een stad is weergegeven**

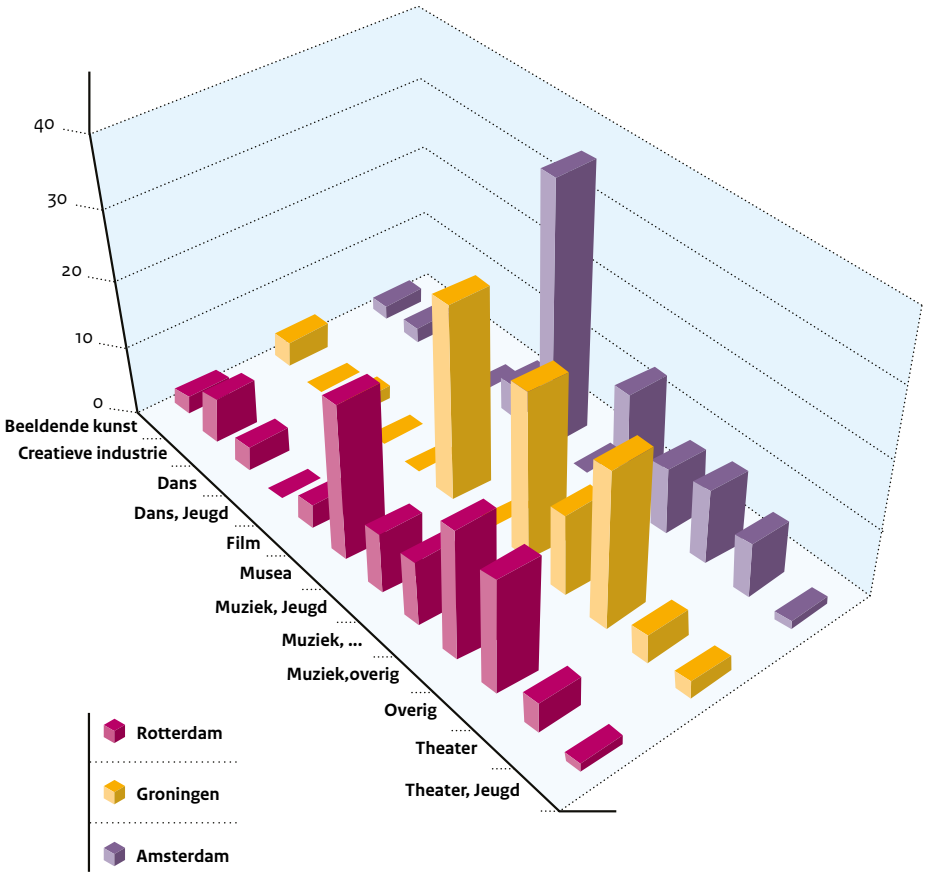

- *Eigen inkomsten*
  Eigen inkomsten vormen een belangrijke indicator voor de prestaties van gesubsidieerde instellingen. In tabel 5.2 staat het eigen inkomstenpercentage (totale inkomsten afgezet tegen de totale structurele subsidie)[177] voor 2012 naar subsidiegever en discipline vermeld. De grote verschillen in het gemiddelde verdienvermogen van instellingen vallen op. Het verschil varieert van ruim 10% tot ver boven de 100%. De eigen inkomsten kunnen oplopen tot twee, drie soms zelfs vier maal de totale structurele subsidie.

  Het gemiddelde percentage eigen inkomsten van de instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur is lager dan dat van de instellingen van het Fonds Podiumkunsten en de G4. Dat kan komen door de samenstelling van de Culturele Basisinfrastructuur of doordat aan de instellingen uit de Culturele Basisinfrastructuur meer of andere eisen worden gesteld. Het is niet waarschijnlijk dat het samenstellingseffect (veel instellingen in branches waar het moeilijk is om hoge eigen inkomsten te genereren) de oorzaak is van het lagere percentage eigen inkomsten. Ook per discipline ligt het verdienvermogen vaak lager of gelijkwaardig aan de instellingen die onder de andere subsidieverstrekkers vallen.

[177] De gemeente Amsterdam hanteert een andere definitie van het eigen inkomstenpercentage.

Tabel 5.2 **Eigen inkomstenpercentagea in 2012 naar discipline voor de verschillende subsidieverstrekkers**

	Stand per Subsidieverstrekker			
	Rijk	FPK	G4	G5
Creatieve industrie				
• Architectuur	38%		45%	75%
• Nieuwe media	64%		67%	
• Vormgeving	17%		61%	
Podiumkunsten				
• Dans, Algemeen	25%	48%	39%	54%
• Dans, Ballet	47%			
• Dans, Hedendaags / Modern	27%	35%	29%	29%
• Dans, Jeugd	39%		37%	
• Dans, Werelddans/Urban		54%	57%	
• Muziek, Algemeen	98%[b]	61%	86%	181%
• Muziek, Jeugd			238%	
• Muziek, Klassieke ensembles		88%	90%	456%[c]
• Muziek, Musical /operette	87%	87%	62%	
• Muziek, Opera/muziektheater	33%	80%	48%	21%
• Muziek, Pop/Jazz/Wereldmuziek	60%	125%	77%	92%
• Muziek, Symphonische orkesten	30%		44%	20%
• Theater, Algemeen	38%	51%	43%	25%
• Theater, jeugd	26%	9%	75%	13%
Musea				
• Cultuurhistorisch	72%		75%	27%
• Historisch	43%		31%	70%
• Kunst	139%		86%	65%
• Natuurhistorie	14%		93%	37%
• Overige musea	22%		66%	
• Volkenkundig	13%		148%	
• Wetenschap en Techniek	34%			
Eindgemiddelde	**43%**	**60%**	**57%**	**35%**

[a] Eigen inkomsten ten opzichte van de totale structurele subsidie (Rijk en FPK) en ten opzichte van totale subsidie (G9).
[b] Het betreft hier twee subsidieontvangers: Noorderslag en Stichting Steim.
[c] Oorzaak van dit hoge percentage zijn twee ensembles met een relatief kleine omzet én een relatief lage subsidie.

De percentages eigen inkomsten van instellingen voor dans, lichte muziek, (cultuur) historische musea en musical/muziektheater ontlopen elkaar niet veel. Het maakt daarbij niet uit of zij in de Culturele Basisinfrastructuur zijn opgenomen of bij een van de andere subsidieverstrekkers. Op het gebied van (beeldende) kunstmusea, ballet en muziek/musical/operette presteren instellingen uit de Basisinfrastructuur zelfs iets beter. De eigen inkomstenpercentages van de toneelgezelschappen, andere musea en de wereld/pop/jazz muziek in de Culturele Basisinfrastructuur zijn soms beduidend lager in vergelijking met hetzelfde type instellingen daarbuiten. Dat muziek-jeugd het relatief goed doet komt vooral door het Prinses Christina-concours. Opvallend zijn de lage eigen inkomsten van de volkenkundige en natuurhistorische musea in 2012.

- *Vergelijking 2009: meer omzet, lagere percentages eigen inkomsten*
  Ten opzichte van 2009 is de omzet van de instellingen uit de Basisinfrastructuur in 2012 flink gestegen, maar is het gemiddelde eigen inkomstenpercentage met enkele procenten gedaald (zie figuur 5.3). Dat geldt gemiddeld genomen ook voor de instellingen van de G4. In 2011 lag het eigen inkomstenpercentage bij de instellingen uit de Culturele Basisinfrastructuur nog flink hoger dan in 2012. De sprong in 2011 gaat net vooraf aan de aanvraagronde voor de Culturele Basisinfrastructuur 2013-2016 en het toepassen van de (verhoogde) entreenorm eigen inkomsten. De instellingen bij het FPK laten ten opzichte van 2009 een verbetering zien van hun eigen inkomstenpercentage.

Figuur 5.4 geeft een beeld van de ontwikkeling van het eigen inkomstenpercentage van alle gesubsidieerde instellingen van het Rijk en de G9. In de afgelopen vier jaar stonden de eigen inkomsten van de gesubsidieerde instellingen die vallen onder de creatieve industrie flink onder druk. Het percentage daalde gemiddeld met circa 40%. De eigen inkomsten van de dansinstellingen zijn daarentegen de afgelopen jaren sterk gegroeid (behalve jeugddans). Ook de theatergezelschappen laten een flinke groei zien van hun eigen inkomstenpercentage. Dat geldt zeker voor de gezelschappen bij het FPK en in de G4. De instellingen die actief zijn op het terrein van de muziek bewegen zich rond het eigen inkomstenpercentage van 2009. Binnen de sector is het beeld echter gedifferentieerd. De eigen inkomsten van de sub-sector klassieke muziek staan onder druk, met name de muziekensembles bij het FPK en de G4. De muziekfestivals en concoursen daarentegen doen het goed. Gemiddeld genomen resulteert dit in een lichte daling van de eigen inkomsten. Ten slotte is het gemiddelde percentage iets gedaald bij de musea. Dat komt vooral door een daling bij de gemeentelijke musea. Ook de musea die het Rijk subsidieert laten 2012 een iets lager eigen inkomstenpercentage zien dan in 2009.

Figuur 5.3 **Ontwikkeling van de eigen inkomstenpercentages naar subsidieverstrekker 2009-2012 (2009 is 100) Culturele Basisinfrastructuur, FPK en G9.**

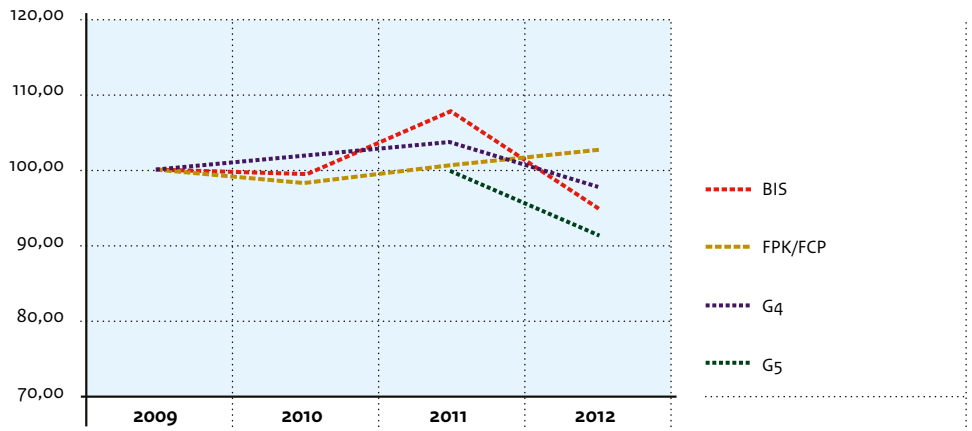

Eigen inkomstenpercentage Culturele Basisinfrastructuur en fondsen op basis van totale structurele subsidie, voor G9 op basis van totale subsidie. Dit verschil maakt bij een vergelijking van indexcijfers relatief weinig uit.G5 alleen 2011 en 2012 beschikbaar.

Figuur 5.4 **Ontwikkeling van de eigen inkomstenpercentages naar discipline 2009-2012 (2009 is 100) Culturele Basisinfrastructuur, FPK en G9.**

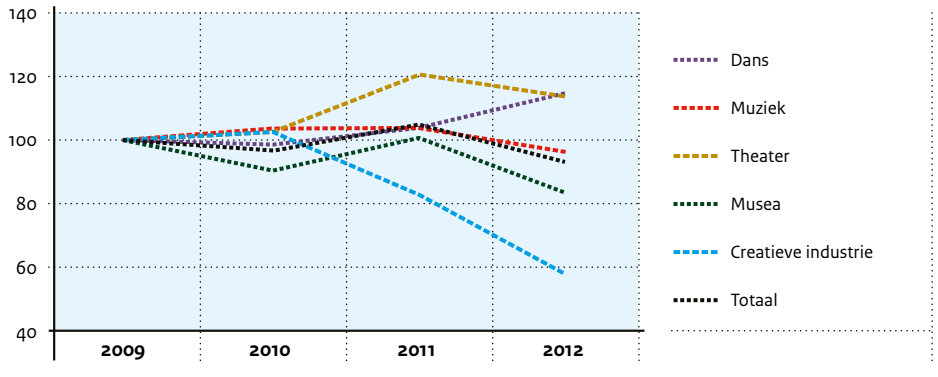

- *De Culturele Basisinfrastructuur: prestaties staan meer onder druk*
  Ten behoeve van de vaststelling van de subsidies over de afgelopen periode 2009-2012 zijn de geleverde prestaties per sector afgezet tegen de geplande prestaties. De instellingen uit de Culturele Basisinfrastructuur realiseren veelal de geplande producties en voorstellingen[178] (zie bijlage hoofdstuk 5 tabel 5.A). Vaak leveren ze zelfs aanmerkelijk meer uitvoeringen dan strikt genomen vooraf is afgesproken. Alleen de orkesten en de podiumkunstfestivals blijven op dit punt wat achter. Dat geldt ook voor de schoolvoorstellingen op het gebied van toneel en opera. Ondanks dit algemene gunstige beeld zijn er binnen vrijwel alle sectoren instellingen die het overeengekomen aantal uitvoeringen niet weten te realiseren. Als we ook de bezoekersaantallen in ogenschouw nemen, is het beeld nog iets gedifferentieerder. De instellingen op het terrein van dans en opera hebben het gemiddeld genomen moeilijk hun geplande prestaties te halen. De jeugddans, festivals en presentatie-instellingen doen het qua publieksbereik relatief goed.

  In de cultuurnotaperiode 2005-2008 kregen 8 instellingen een sanctie, omdat zij te weinig voorstellingen/concerten hebben gegeven. Bij een sanctie wordt de mate van onderpresteren recht evenredig vertaald naar een korting op de verkregen subsidie. In de periode 2009-2012 is ervoor gekozen om deze specifieke sanctiemaatregel niet langer te handhaven, omdat het kleine aantal instellingen daartoe geen aanleiding gaf. Bovendien kan dit tot hoge sancties leiden voor instellingen die toch al in een moeilijke positie verkeren. De oorzaak van de daling van het aantal prestaties is onduidelijk. Het loslaten van de specifieke beleidsregel kan ertoe hebben geleid dat instellingen de teugels wat hebben laten vieren. Ook de onzekerheid omtrent het voortbestaan kan de prestaties van instellingen meer onder druk hebben gezet. Tabel 5.3 illustreert het verloop van de voorgenomen prestaties.

Tabel 5.3 **Instellingen uit de Culturele Basisinfrastructuur over de perioden 2005-2008 en 2009-2012 die hun voorgenomen prestaties niet hebben behaald.**

rood = het aantal concerten/voorstellingen/tentoonstellingen
blauw = publieksbereik concerten/voorstellingen/tentoonstellingen

	mate van onderprestatie									
	0-5%		> 5%		waarvan > 15%		Totaal aantal instellingen met onderprestatie		Totaal aantal instellingen[a]
2005-2008	nb		8	10	nb		nb		320
2009-2012	23	15	30	24	30	16	53	39	149

[a] *excl. productiehuizen en sectorinstellingen*

[178] In een aantal gevallen zijn in de tabellen niet de eerder beoogde prestaties opgenomen, maar bijgestelde prestaties. Dit omdat in het kader van het beleid voor de afbouw van instellingen met een aantal organisaties minder prestaties zijn overeengekomen dan eerder voorgenomen.

\ >

In tabel 5.3 is voor twee prestatie-indicatoren (het aantal voorstellingen en het aantal bezoeken) weergegeven hoeveel instellingen lager scoren dan is afgesproken en in welke mate. Kolom twee geeft het aantal instellingen weer dat 0-5% onder presteert op de indicatoren. Voor de periode 2009-2012 zijn er 24 instellingen die meer dan 5% lager presteren op het aantal bezoeken dan begroot en van deze 24 zijn er 16 instellingen die meer dan 15% lager presteren. De vergelijking vindt plaats op basis van de vastgelegde prestaties.

- *De podia*
  Het bezoek aan de gesubsidieerde podia in de G4 is de afgelopen vier jaar nagenoeg gelijk gebleven, van 5,6 miljoen bezoeken in 2009 naar 5,5 miljoen in 2012. De gemeenten Den Haag (+6%) en Rotterdam (+3%) doen het iets beter dan gemiddeld. Amsterdam en Utrecht doen het met een min van circa 3 procent iets minder goed. Bovengenoemde percentages zijn geen benadering voor de ontwikkeling van het totaal aantal bezoeken aan podia voor een stad, maar geven een beeld van het bezoek aan de gesubsidieerde podia.

5.5 Sectorale beelden

In deze paragraaf beschrijven we inhoudelijke en organisatorische ontwikkelingen in de verschillende kunstdisciplines en deelsectoren en de prestaties van alle instellingen die subsidie ontvingen in het kader van de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012. De prestatie van de instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur en de instellingen die subsidie ontvangen van het Fonds Podiumkunsten, worden samengevat in tabellen B, C en D in bijlage hoofdstuk 5.[179]

5.5.1 Ontwikkelingen in de podiumkunsten

De negatieve economische ontwikkeling lijkt haar weerslag te hebben op de podiumkunsten. Met name in het commerciële segment. Musicals trekken bijvoorbeeld minder publiek. Het aantal voorstellingen in schouwburgen loopt terug. Daarnaast zien we de plek die het gesubsidieerde aanbod inneemt op de podia veranderen. Voor gezelschappen is het moeilijker om hun voorstellingen en concerten af te zetten, omdat schouwburgen en podia minder risico nemen. Meldingen van producenten over dalende uitkoopsommen[180] van podia en een toenemend aantal partage-afspraken[181] versterken dit beeld. Dit blijkt ook uit signalen van de sector en het FPK over de programmeringsbudgetten die bij de podia onder druk staan. Daarnaast verandert het type aanbod op de podia.

[179] De resultaten zoals gepresenteerd in paragraaf 4.3.1 zijn gedaan op basis van onderzoek van panels van instellingen die door te tijd heen gelijk zijn samengesteld. Daarom is het mogelijk dat niet alle cijfers uit deze paragraaf één op één aansluiten bij de cijfers in paragraaf 4.3.1.Voor een meer technische toelichting van het werken met de panels en de voordelen daarvan zie: APE, Kwink, Rebel (2013) Economische ontwikkelingen in de cultuursector, 2005-2012.
[180] Prijs die podia voor uitvoering aan bespeler betalen, ongeacht hoogte van publieksinkomsten.
[181] Afspraken over de verdeling van de publiekinkomsten over podium en bespeler.

Het aantal 'risicovolle' grotezaalproducties lijkt volgens ingewijden te zijn afgenomen. Het is van belang de ontwikkelingen rond het nieuwe type aanbod te onderzoeken en te volgen. Het gaat dan niet alleen om het repertoire, maar ook om de toegankelijkheid van de voorstelling: de ene Tsjechov is de andere niet.

- *Prikkelen of pleasen*
  Het gesprek over de programmering van het podiumkunstenaanbod dient in de eerste plaats gevoerd te worden tussen de podia en de gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde producenten. Dit gebeurt ook al, zoals in debatten als *Prikkelen of pleasen* in de Balie en tijdens het VSCD-congres dit jaar. Het ministerie van OCW volgt samen met het FPK de ontwikkelingen op het gebied van de relatie tussen aanbod en afname in de podiumkunsten. Daarnaast is het van belang dat het Rijk en de gemeenten de relatie tussen aanbod en afname gezamenlijk agenderen.

- *Grotere zichtbaarheid podiumkunsten*
  De gesubsidieerde podiumkunstgezelschappen worden uitgedaagd op nieuwe manieren publiek te trekken. Daardoor programmeren zij hun aanbod steeds vaker buiten de muren van de podia. Voorstelingen die vroeger vooral op de festivals te zien waren, staan nu op locatie. Er worden meer theatervoorstellingen gespeeld op buitenlocaties, in kantoren of fabriekshallen. Ook operagezelschappen en orkesten bereiken hun publiek buiten de schouwburg of concertzaal. Operavoorstellingen en concerten zijn bijvoorbeeld live te volgen in de bioscoopzaal of op een groot scherm in een park.
  Ook andere initiatieven vergroten de zichtbaarheid van de podiumkunsten. De theatersector heeft een glossy ontwikkeld, *Scènes*, te verkrijgen in de kiosk en boekhandel. In de televisieserie *Bloed, zweet en snaren* geeft het Koninklijk Concertgebouw Orkest een blik achter de schermen. Met dansprogramma's als *So You Think you can Dance* en *The Ultimate Dance Battle* vergroten choreografen uit het gesubsidieerde circuit hun bekendheid bij een breed publiek. Via de televisie wordt zo een aanzienlijke groep mensen bereikt (zie ook hoofdstuk 3 over het bereik van cultuur via de media).

- *Meer vrije producties voor jeugdtheater*
  Het gesubsidieerde jeugdtheater in Nederland staat nog steeds internationaal goed aangeschreven en is over de hele wereld te zien. Diverse Nederlandse gesubsidieerde jeugdtheatergezelschappen hebben de afgelopen jaren hun producties getoond op Broadway. Tegelijkertijd neemt binnen de sector de concurrentie toe tussen het gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde aanbod. Vrije producenten realiseren steeds meer publiekstrekkers, zoals het *Eftelingtheater*, *Kabouter Plop* en *MegaMindy*. Ook bij jeugdtheater is een verplaatsing te zien van het schouwburgpodium en het klaslokaal naar andere speelplekken. Het afgelopen jaar was de eerste theatermarathon voor de jeugd te zien. De Toneelmakerij speelde *Mehmet De Veroveraar* in een in oosterse stijl aangeklede fabriekshal. Ook worden voorstellingen in mobiele theaters gespeeld.

\ >

- *Talentontwikkeling*
  Talentontwikkeling is van groot belang voor de dynamiek in de sector en onze internationale positionering. De grote podiumkunstengezelschappen ontfermen zich in opdracht van het ministerie van OCW nu nog meer dan in het verleden over jonge en nieuwe talenten. De manier waarop de gezelschappen binnen de Culturele Basisinfrastructuur hun taak op het gebied van talentontwikkeling invullen varieert op het eerste gezicht van intensieve trajecten met één nieuw talent tot vele kortlopende trajecten met verschillende talenten. Daarnaast staat de regeling projectsubsidies van het FPK open voor makers (regisseurs, choreografen) die zich aan het begin van hun professionele loopbaan bevinden. Sinds dit jaar kunnen beginnende makers in alle podiumkunstdisciplines een subsidie aanvragen als nieuwe maker. Van de 37 aanvragen die zijn beoordeeld voor de eerste ronde van de regeling *Nieuwe Makers* zijn er 9 gehonoreerd. Deze makers kunnen starten met hun ontwikkelingstrajecten, die zij onder begeleiding van organisaties hebben opgezet. Onder de gehonoreerde aanvragen zitten verschillende soorten makers met verschillende ontwikkelingstrajecten: collectieven en individuele makers, makers aan het eind van hun 'startersfase' en makers die juist aan het begin staan van hun professionele ontwikkeling. De ene maker richt zich volledig op het creëren, de ander blijft daarnaast actief als acteur of danser. Dit onderstreept dat de ontwikkeling van talent op vele manieren kan, passend bij de doelen en ambities van de nieuwe maker, en kritisch en constructief begeleid door professionele organisaties. In de binnengekomen aanvragen waren nieuwe theater- en dansmakers veruit in de meerderheid. Aanvragen uit andere sectoren, zoals muziek of muziektheater, bleven in aantal vooralsnog achter. Bij de volgende aanvraagronde zal blijken of organisaties in deze sectoren de weg naar deze regeling weten te vinden.

Daarnaast ontwikkelenden de cultuurfondsen gezamenlijk een nieuw programma dat bijzonder talent de mogelijkheid biedt om onder de vleugels van een internationaal gerenommeerde kunstenaar of instelling nieuw werk te produceren. Dit programma richt zich met name op het gevorderde talent. In de podiumkunsten zal een commissie met scouts deze talenten selecteren.

De 21 productiehuizen in de podiumkunsten die in het kader van de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 werden gesubsidieerd, ontvangen in de huidige periode geen subsidie meer van het ministerie van OCW (was 11 miljoen euro). 19 van deze 21 instellingen zijn nog actief. Een zestal ontvangt in 2013 een meerjarige activiteitensubsidie van het FPK (2 miljoen euro) en een 14 productiehuizen (6,1 miljoen euro) ontvangen subsidie van de lokale overheden.

Van 14 productiehuizen zijn de begrotingscijfers bekend. Voor deze 14 instellingen daalt de totale omzet (2012 gerealiseerd versus 2013 begroot) van 21,8 miljoen naar 18,4 miljoen euro (min 16%). De 14 instellingen verwachten hun inkomsten te verhogen met 2,2 miljoen euro.

Het ministerie van OCW en de fondsen monitoren hoe jong talent zijn weg vindt in de nieuwe structuur. Ze kijken hierbij naar de verschillende stappen in de ontwikkeling van een talent. Het ministerie van OCW en de Raad voor Cultuur volgen de ontwikkelingen op dit gebied.

- *Branchеverenigingen als belangrijke gesprekspartner*
  De branchеverenigingen vormen een belangrijke gesprekspartner voor het ministerie van OCW bij beleidsontwikkeling. Voor de belangenbehartiging in de podiumkunstensector is het noodzaak dat de sector zoveel mogelijk spreekt met één stem. Ook is het wenselijk dat in deze tijden, waarin de relatie tussen vraag en aanbod onder druk staat, de podia (vraagzijde) en producenten (aanbodzijde) meer gaan afstemmen en samenwerken.

  Het is een punt van zorg dat de organisatiegraad binnen de Podiumkunsten minder sterk is dan voorheen. De stichting Bureau Promotie Podiumkunsten is per 1 oktober 2013 ontbonden, omdat het business model niet levensvatbaar bleek te zijn. Veel leden van de werkgeversvereniging Nederlandse Associatie Podiumkunsten (NAPK) - waaronder orkesten, theatergezelschappen en dansgezelschappen - hebben hun lidmaatschap per 1 januari 2014 opgezegd. Zij hebben het bestuur van de NAPK laten weten ontevreden te zijn over het functioneren van de vereniging. De NAPK onderzoekt momenteel de functie van een netwerkorganisatie die vanuit een online platform leden met elkaar in contact brengt en kennis en informatie uitwisselt.

5.5.2 Prestaties van podiumkunstinstellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012

- *Orkesten (10 instellingen)*
  De orkesten schatten hun prestaties over de periode 2009-2012 optimistischer in dan ze hebben gerealiseerd. Het aantal uitvoeringen viel over deze vier jaar 4% lager uit, het aantal bezoekers 11% lager. De orkesten speelden over deze periode gemiddeld 55% van de uitvoeringen in hun eigen standplaats. Daar trokken ze 62% van het totaal aantal bezoekers. Binnen de eigen standplaats viel het aantal concerten en het aantal bezoeken respectievelijk 2% en 9% lager uit dan gepland. Buiten de eigen standplaats was de afwijking van de prognose wat groter. De bezoekersaantallen in de eigen standplaats waren de afgelopen vier jaar met gemiddeld ruim 50.000 bezoeken redelijk constant. Buiten de standplaats kenden de orkesten in 2012 een forse daling van het aantal bezoekers. Deze is maar in beperkte mate toe te schrijven aan minder uitvoeringen. Die namen in 2012 met 4% af, het aantal bezoeken met 15%.

\ >

- *Meer schoolvoorstellingen, minder scholieren*
  De plannen van de orkesten kenden een hoog ambitieniveau. Dit heeft zich niet vertaald in een stijging van het aantal uitvoeringen. Wel was het aantal schoolvoorstellingen hoger, gemiddeld 90% meer dan gepland. In absolute aantallen gaven de orkesten in 2012 310 uitvoeringen. De toename van het aantal schoolvoorstellingen heeft niet geleid tot een veel groter aantal bezoeken aan die schoolvoorstellingen. Het gemiddeld aantal bezoekers per schoolvoorstelling daalde tussen 2009 en 2012 van 552 naar 330 scholieren.

- *Operagezelschappen (3 instellingen)*
  De opera-instellingen lieten gemiddeld genomen betere resultaten zien dan in de plannen was geraamd. Het totaal aantal uitvoeringen was 9,7% hoger dan de prognose, terwijl het aantal bezoeken met 6% lager uitviel. Een toename in het aantal voorstellingen leidde dus niet recht evenredig tot een groter aantal bezoeken. Het aantal nieuwe producties bedroeg over de periode 2009-2012 circa 75% van het totaal aantal producties. Het overige deel bestond uit reprises. In totaal zijn in de afgelopen vier jaar 75 nieuwe producties geproduceerd. Het aantal nieuwe producties lag 12,5% hoger dan gepland. Het aantal reprises circa 4% lager. Elke instelling heeft het op deze indicatoren gelijk of beter gedaan dan de prognose.

- *Verschillen tussen operagezelschappen*
  Het aantal uitvoeringen in de eigen standplaats bedroeg 58% van het totaal. De rest werd buiten de eigen standplaats uitgevoerd, 14% van de uitvoeringen vond plaats in het buitenland. De voorstellingen in de eigen standplaats trokken 77% van het totaal aantal bezoeken. De bezoekersaantallen per uitvoering verschilden per instelling, doordat de operagezelschappen in omvang verschillen. Het totaal aantal bezoekers per uitvoering daalde in 2012 met 1%, het aantal uitvoeringen daalde met 13%.

- *Toneelgezelschappen (9 instellingen)*
  De toneelgezelschappen hebben de afgelopen periode veel geproduceerd. Het aantal producties was 30% hoger dan gepland en het aantal voorstellingen bijna een kwart. In totaal hebben de negen gezelschappen in vier jaar tijd bijna 2000 voorstellingen gespeeld. De bezoekersaantallen lagen 3,8% hoger dan het geplande aantal. Opvallend zijn de hogere publieksinkomsten. Deze name toe van 7,3 miljoen euro in 2009 naar 10,3 miljoen euro in 2012. Opvallend is ook dat het aantal bezoeken die in het buitenland zijn behaald meer dan verdubbeld zijn, van bijna 24.000 in 2009 naar ruim 49.000 in 2012.

- *Jeugdtheatergezelschappen (9 instellingen)*
  De negen jeugdgezelschappen hebben tussen 2009 en 2012 26,2% meer geproduceerd dan gepland. Het aantal uitvoeringen nam toe met 19,7% en er kwamen 6,5% meer bezoekers dan geraamd. De jeugdtheatergezelschappen zijn sterk gericht op scholen. Dat blijkt onder andere uit het aantal schooluitvoeringen en schoolbezoeken. Deze waren in de periode 2009-2012 vrijwel gelijk aan het totaal aantal uitvoeringen en bezoeken. Hier staat tegenover dat de vrije voorstellingen een dalende trend laten zien in bezoekersaantallen en aantal uitvoeringen in de laatste twee jaar. Daarnaast steeg het aantal buitenlandse uitvoeringen, van 81 in 2009 naar 126 in 2012. Het aantal bezoekers in het buitenland is over de periode meer dan verdubbeld, van ruim 10.000 naar bijna 25.000 bezoekers. Ook hier zien we weer onderling forse verschillen tussen jeugdtheaterinstellingen onderling. Kijken we bijvoorbeeld naar de subsidie per bezoek, dan is het verschil tussen de instelling met de laagste en hoogste score circa 72 euro per bezoek.

- *Dansgezelschappen (7 instellingen)*
  De prestaties van de dansinstellingen in de Basisinfrastructuur overstegen op een aantal indicatoren de ingediende prognoses. Het totale aantal uitvoeringen was 23,8% hoger dan geraamd. Ook het aantal schoolvoorstellingen en bezoeken aan schoolvoorstellingen was in de periode 2009-2012 veel hoger dan gepland, respectievelijk 121,8 en 34,8%.
  Het gemiddelde totaal aantal bezoeken aan reguliere voorstellingen lag echter 9,4% lager. Per saldo bezochten minder bezoekers zowel de reguliere als de schoolvoorstellingen. De zeven dansgezelschappen hebben elk hun eigen profiel en laten daardoor onderling grote verschillen zien, ook wat betreft hun geplande en gerealiseerde prestaties. Opvallend is dat alle gezelschappen op één na hoofdzakelijk gericht zijn op de standplaats. Kijken we naar gemiddelden, dan voerden de dansinstellingen circa 30% van de voorstellingen uit in hun eigen standplaats en trokken daar bijna 40% van het totale aantal bezoeken.

- *Jeugddans (4 instellingen)*
  De vier jeugddansinstellingen hebben meer geproduceerd dan geraamd, gaven meer uitvoeringen en trokken meer bezoekers. Het aantal producties lag 81% hoger, het aantal voorstellingen (zowel school als regulier) lag 117% hoger dan gepland. Het aantal bezoekers lag met 42% ook hoger, maar hield geen gelijke tred met de toename van het aantal producties en uitvoeringen. In tegenstelling tot andere sectoren valt op dat zowel het aantal uitvoeringen als het aantal bezoekers redelijk gelijk verdeeld is over de eigen standplaats, de regio en het buitenland. Dit geldt voor zowel de reguliere als de schoolvoorstellingen.

- *Festivals podiumkunsten (6 instellingen)*
  De zes podiumkunstenfestivals bereikten gezamenlijk circa 1,8 miljoen bezoekers binnen de reguliere uitvoeringen. Jaarlijks vonden gemiddeld 256 uitvoeringen plaats. Vergelijken is lastig, want de festivals verschillen onderling zeer in grootte, genre en profiel.
  Opvallend is dat de relatief kleinere festivals in 2012 meer publieksinkomsten hadden dan in 2011, terwijl de twee grootste festivals hier een daling laten zien. Het totaal aan eigen inkomsten is bij alle festivals in 2012 gestegen ten opzichte van 2009.

- *Productiehuizen (21 instellingen)*
  De 21 productiehuizen produceerde samen 55% meer producties dan gepland. Zij gaven 23% meer voorstellingen en haalden 44% meer bezoekers. Opvallend is dat de bezoekersaantallen in 2012 zijn gestegen ten opzichte van 2011, maar dat de eigen inkomsten zijn gedaald. Het aantal producties en co-producties nam toe. Het aantal bezoeken in het buitenland is in de laatste twee jaar afgenomen, terwijl er wel meer voorstellingen zijn gespeeld dan in de jaren ervoor. Ook hier zijn verschillen waar te nemen tussen de productiehuizen: sommige instellingen zijn meer georiënteerd op het buitenland dan andere.

5.5.3 Ontwikkelingen bij de musea

Nederland kent een ruim aanbod aan musea, groot en klein, specialistisch en breed, verspreid over het land. Er zijn kleine musea die volledig drijven op het enthousiasme van particulieren en musea die met hun befaamde kunstcollecties wereldwijd bekend zijn. Het Rijk subsidieert 49 musea. Daarvan maken er 31 deel uit van de Culturele Basisinfrastructuur en 18 ontvangen via andere departementen subsidie. De publieke belangstelling voor musea is groot en de laatste jaren stabiel. De musea trekken ongeveer 20 miljoen bezoekers per jaar, waarvan 4,5 miljoen kinderen jonger dan 18 jaar. In 2012 waren er 900.000 Nederlanders met een Museumkaart (ruim 100.000 meer dan in 2011). Van de 10 miljoen toeristen die elk jaar naar ons land komen bezoekt 40% één of meer musea. Ook internationaal tellen onze collecties en musea mee met succesvolle tentoonstellingen in het buitenland.[182]

- *Professionalisering en samenwerking*
  De musea leveren een grote bijdrage aan de ontwikkeling van kennis, historisch besef en identiteit. De afgelopen jaren hebben musea zich individueel en collectief ingezet om de maatschappelijke betekenis van musea verder uit te dragen. Voorbeelden daarvan zijn de initiatieven *Meer dan waard*[183] en het advies van commissie Asscher-Vonk *Musea voor Morgen*[184]. De professionaliteit van musea is de laatste jaren toegenomen, zowel zakelijk en commercieel als inhoudelijk. Een van de speerpunten was de inzet voor educatie en het bevorderen van het museumbezoek van kinderen. Ook is er meer aandacht voor samenwerking tussen instellingen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de adviezen van de Commissie Asscher-Vonk en de vervolgacties van de musea zelf. Nieuwe samenwerkingsverbanden zijn opgericht of (versneld) uitgebreid zoals de samenwerking tussen de Amsterdamse musea op het terrein van marketing. Ook de samenwerking met organisaties buiten de museale sector ontwikkelt zich. Voorbeelden daarvan zijn de recente samenwerking tussen het Zeeuws Museum en de Willem de Kooning Academie, NEMO met de luchthaven Schiphol en de structurele samenwerking tussen de Museumvereniging en de ANWB.

- *Uitdagingen voor de toekomst*
  Ondanks de dynamiek en de successen staan musea voor een aantal uitdagingen. De publieke middelen staan onder druk en door de economische crisis komen minder sponsorgelden vrij. De toenemende concurrentie op de vrijetijdsmarkt vraagt tegelijkertijd van musea dat ze zich blijven ontwikkelen.
  De museumbezoeker merkt de afname van financiële middelen nog niet direct. Door de langjarige programmering worden de gevolgen pas geleidelijk zichtbaar. De recente feestelijke heropeningen van een flink aantal musea (zoals Het Scheepvaartmuseum, het Rijksmuseum, museum De Fundatie en het Fries Museum) hebben bij veel bezoekers de impact van bezuinigen naar de achtergrond gedrongen. Dergelijke verbouwingen trekken veel aandacht en zeker in het eerste jaar extra bezoekers. De effecten van de bezuinigen zullen in de loop van deze cultuurnotaperiode zichtbaar worden. Dan wordt duidelijk in welke mate musea moeten snijden in hun aanbod van voorzieningen en activiteiten en welke gevolgen dat heeft voor de kwaliteit en de publieke belangstelling.

  Het ministerie van OCW en het veld zullen deze ontwikkelingen in de huidige cultuurnotaperiode monitoren. De museumsector maakt zelf steeds vaker gebruik van branche-informatie en benchmarking. Dit is mogelijk door de professionele organisatie en inzet van de brancheorganisaties Nederlandse Museum Vereniging en de Vereniging van Rijksmusea. Zij hebben besloten tot een fusie per 1 januari 2014.

[182] De Museumbrief. Samen werken, samen sterker (10 juni 2013).
[183] DSP-groep, Meer dan waar. De maatschappelijke waarde van Musea (2011).
[184] Advies Commissie Asscher-Vonk, Museua voor Morgen (2012).

5.5.4 Prestaties van musea in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 (30 instellingen)

De totale omzet van de musea in de Basisinfrastructuur bedraagt circa 310 miljoen euro over 2012. Deze omzet bestaat voor 71% uit subsidies en voor 29% uit eigen inkomsten. De verschillen tussen individuele instellingen zijn groot. Zo weet het Van Gogh Museum maar liefst 70% van zijn totale baten aan eigen inkomsten te realiseren. Er blijkt een kleine positieve correlatie te bestaan tussen de hoogte van de omzet en het aandeel eigen inkomsten ten opzichte van die omzet. Dat hoeft overigens niet te betekenen dat er een causaal verband bestaat tussen de hoogte van de omzet en de eigen inkomsten.
Alle rijksmusea hebben een goed jaar achter de rug, zeker wat betreft publiek. De bezoekersaantallen stegen van 2010 naar 2011 met 600.000 en in 2012 met 200.000. Ondanks de stijging van de publieksinkomsten zagen de rijksmusea hun totale eigen inkomsten fors teruglopen, in het laatste jaar met 15 miljoen euro.[185]
Vrijwel alle rijksmusea lieten in de periode 2009-2012 betere prestaties zien dan was gepland. De sector hoort met een subsidie van 30 euro per bezoeker tot de drie laagst gesubsidieerde sectoren per bezoeker over 2012. Dat komt vooral door een aantal sterke publiekstrekkers, zoals het Van Gogh Museum en Het Scheepvaartmuseum. Afzonderlijk lieten de rijksmusea een diffuser beeld zien. Tussen de hoogste en laagste subsidie per bezoeker zit een verschil van circa 80 euro.

5.5.5 Ontwikkelingen in de beeldende kunst

Beeldende kunst is de afgelopen jaren zichtbaarder en toegankelijker geworden. Er is meer variatie gekomen in presentatieplekken, vaak met een specifiek karakter en een specifieke doelgroep. Naast presentatie-instellingen, kunstenaarsinitiatieven, postacademische instellingen en musea, wordt beeldende kunst ook gepresenteerd op biënnales, in de openbare ruimte en op festivals. Opvallend is het toegenomen aantal kunstbeurzen met een specifieke karakter, zoals kunstbeurzen gericht op fotografie en tekening of gericht op verschillende publieksgroepen. Daarnaast hebben crowdfunding en kunstverkoop via internet de betrokkenheid en de zichtbaarheid van beeldende kunst vergroot.

[185] Het onderzoek dat is besproken in 4.3.4 trekt een andere conclusie. In dat onderzoek is gekeken naar een panel van 23 musea, hier naar alle rijksmusea (30).

Van Eyck Mirror

In maart 2013 is Van Eyck Mirror - Products and Concepts van start gegaan. Van Eyck Mirror is het projectbureau dat het talent en de creativiteit van de Van Eyck aan maatschappelijke en economische vraagstukken verbindt. Brigitte Bloksma is Hoofd Van Eyck Mirror - Products and Conceptsen gespecialiseerd in de maatschappelijke legitimiteit van culturele instellingen. Met Van Eyck Mirror - Products and Concepts ontwikkelt Bloksma culturele projecten en concepten waarbij overheden, bedrijfsleven en culturele instellingen aan elkaar worden verbonden.

"Van Eyck Mirror - products and concepts toont de maatschappelijke en economische betekenis van cultuur aan de wereld, als in een glanzende spiegel; kunst bestaat niet buiten de wereld, zij is in en voor de wereld.

Wij zijn voortdurend op zoek naar het aangaan van interessante samenwerkingsverbanden met het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties. Vanuit deze samenwerking ontwikkelen we culturele projecten, concepten en producten. Wat we vanuit Van Eyck Mirror - Products and Concepts doen is dat we het talent van de deelnemers, de mogelijkheden van de labs en de professionele ondersteuning van de staf aan maatschappelijke en economische vraagstukken verbinden.
Een van de eerste projecten is een samenwerking met Provincie Limburg, Kennisland en Maastricht University. Van Eyck Mirror – products and concepts gaat samen met Provincie Limburg op zoek naar een hedendaagse legitimiteit van de overheid. Bij een eigentijdse overheid horen innovatieve communicatieconcepten en diensten. Kunstenaars en culturele instellingen zijn de aanwezige partners om deze vraag op zich te nemen. Zij zoeken intrinsiek naar vormen en producten die een verhaal kunnen vertellen en maatschappelijke problemen zichtbaar maken.
Een van de ambities die we hebben met Van Eyck Mirror - products and concepts is dat we de talentontwikkeling van de deelnemers aan het vraagstuk van de maatschappelijke legitimiteit van de Van Eyck willen verbinden. De projecten en veelal onorthodoxe samenwerkingspartners geven de deelnemers van de academie nieuwe inzichten. Daarnaast willen we de financiële positie van de Van Eyck te versterken. Ondernemerschap is een vereiste voor de Van Eyck maar vraagt een constante balans en dialoog tussen de enerzijds artistieke en anderzijds de ondernemende visie van het projectbureau."

- *Betere zichtbaarheid jonge kunstenaars*
  Ook de zichtbaarheid van het werk van jonge kunstenaars is volgens velen toegenomen. Jonge kunstenaars treden meer naar buiten, opereren meer in de markt, leggen relaties met het bedrijfsleven en andere publieke domeinen. Naast de geëigende instellingen voor talentontwikkeling (kunstacademies, postacademische instellingen) richten diverse spelers in de sector zich op jong talent en pas afgestudeerden. Steeds meer galeries en beurzen presenteren werk van jonge makers. Daarnaast werken enkele presentatie-instellingen voor bepaalde tentoonstellingen specifiek met pas afgestudeerde kunstenaars.

- *Samenwerking rond talentontwikkeling*
  Presentatie-instellingen blijven een grote rol spelen op het gebied van talentontwikkeling. Daarnaast begeven musea voor hedendaagse kunst zich steeds meer op dit terrein. Dit is een positieve ontwikkeling. Wat betreft talentontwikkeling mag de samenwerking tussen presentatie-instellingen en hedendaagse kunstmusea nog wel wat sterker. Voor de ontwikkeling van de hedendaagse beeldende kunst is het van belang dat (inter)nationale netwerken worden gestimuleerd, versterkt en onderhouden.

- *Belangenorganisaties laten van zich horen*
  De beeldende kunstsector kent verschillende brancheverenigingen en belangenorganisaties, van de Nederlandse Museumvereniging, de Vereniging van Rijksmusea, de Nederlandse Galerie Associatie tot de Beroepsvereniging van Beeldend Kunstenaars, de Zaak Nu, de Beroeps Organisatie Kunstenaars en het Platform Beeldende Kunst. Zij laten de laatste tijd meer van zich horen. Dit is een positieve ontwikkeling, omdat zij onder de aandacht brengen wat er leeft in de sector, wat goed gaat en wat niet. Het is belangrijk dat deze ontwikkeling zich voortzet. Daarbij moet wel duidelijk zijn welk doel de initiatieven beogen en hoe de organisaties zich tot elkaar verhouden. Onderlinge bekendheid en afstemming tussen de branche- en belangenorganisaties is essentieel. Dit zorgt voor een duidelijk aanspreekpunt in de sector en een eenduidiger geluid.

5.5.6 Prestaties van beeldende kunstinstellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012

De eigen inkomsten van de elf presentatie-instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 zijn gedaald van 1,6 miljoen euro naar 1,5 miljoen euro. Die daling is niet toe te schrijven aan het aantal bezoekers dat met 307.000 ongeveer gelijk bleef. Deze ontwikkeling leidde tot een daling van de publieksinkomsten per bezoeker van 22% in 2012 ten opzichte van 2011. Afzonderlijk presteerden veel instellingen boven de afgesproken norm. Wel lieten juist de zeer goed presterende instellingen forse dalingen in bezoekersaantallen zien tussen 2011 en 2012, overigens zonder daarbij onder de afgesproken norm te komen. De vier postacademische instellingen beeldende kunst in de Basisinfrastructuur hebben hun kernprestaties volgens plan geleverd. In totaal hebben zij 178 deelnemers begeleid.

\ > 5.5.7 **Ontwikkelingen in de filmsector**

Nederlandse films krijgen veel positieve media-aandacht, vallen in de prijzen en worden geselecteerd voor buitenlandse filmfestivals. Naast nationale prijzen doen Nederlandse films het ook internationaal goed, zoals bijvoorbeeld *Kauwboy*, *Boven is het stil* en *Matterhorn*. De Nederlandse film *Wolf* van Jim Taihuttu heeft de youth award gewonnen van het Festival van San Sebastian.[186] Deze film is geproduceerd door producent Habbekrats die ook de Amsterdamprijs 2013 heeft gekregen.[187] Het grootste succes van 2013 is de film *Borgman* van Alex van Warmerdam, die er als eerste Nederlandse film in 38 jaar in slaagde door te dringen tot de Gouden Palm Competitie van het filmfestival van Cannes. *Borgman* werd tevens onderscheiden met het Gouden Kalf voor Beste Speelfilm 2013, is geselecteerd voor de European Film Awards en is de Nederlandse inzending voor de 86e Academy Awards (Oscars) in de categorie Best Foreign Language Film Award. *Borgman* is al verkocht aan meer dan 20 landen en wordt onder meer uitgebracht in Noord-Amerika.[188]

Met zo'n 5 miljoen bioscoopbezoekers en 35,4 miljoen kijkers op de publieke en commerciële omroepen neemt ook in eigen land de belangstelling voor Nederlandse films toe.[189] Tegenover een stijging van het totale bioscoopbezoek en van de totale boxoffice staat een scherpe daling van de omzet uit verkoop en verhuur van dvd/blu-ray (-56,4%). Hoewel de omzet uit video on demand en pay per view een sterke stijging laat zien (+300%) is de omzet per saldo nog niet hoog genoeg om de verliezen bij dvd/blu-ray te compenseren. De verwachting is echter dat dit binnen enkele jaren wel het geval zal zijn.[190]

De verhuizing van het EYE Filminstituut naar haar nieuwe onderkomen is voor zowel Amsterdam als Nederland van betekenis en heeft film nog sterker op de kaart gezet. Het nieuwe filmmuseum, dat 4 april 2012 de deuren opende, trok met een boven verwachting groot aantal bezoekers. Het nieuwe gebouw maakt het ook mogelijk om grootschalige tentoonstellingen te maken.

- *Dutch Academy for Film*
  De Nederlandse filmsector heeft het initiatief genomen om een Academy op te richten, conform het model in landen als Amerika, Frankrijk en Engeland. Deze Dutch Academy for Film zet zich in voor de overkoepelende inhoudelijke belangen van de gehele Nederlandse filmsector. De Academy zal zich wijden aan het verbeteren van het imago van de sector, het bevorderen van de gemeenschapszin, het bevorderen en erkennen van talent, het organiseren van het debat en het jaarlijks uitreiken van filmprijzen. De Academy kent alleen individuele leden die zich inzetten voor het belang van de sector. De oprichting van de Academy is een toevoeging aan bestaande branchevereningingen in de filmsector. Hiermee is een duidelijk onderscheid gecreëerd tussen overkoepelende, inhoudelijke doelen en directe belangen van specifieke beroepsgroepen als acteurs, scenarioschrijvers, regisseurs en producenten.

[186] http://www.sansebastianfestival.com/in/#_ (geraadpleegd op 1 oktober 2013)
[187] http://www.amsterdamsfondsvoordekunst.nl/wat-wij-doen/amsterdamprijs/amsterdamprijs-2013/ (geraadpleegd op 1 oktober 2013)
[188] http://www.europeanfilmawards.eu/en_EN/selection/films (geraadpleegd op 1 oktober 2013)
[189] Film Facts and Figures of The Netherlands September 2013, Nederlands Filmfonds. p. 38
[190] Idem., p. 34 – 37.

Uit het onderzoek Economic contribution of the Dutch film and audio-visual industry[191] blijkt dat het aandeel van de Nederlandse film in de bioscoopmarkt is toegenomen van iets minder dan 14% in 2007 tot ongeveer 15,8% in 2012 en 17,4% in het eerste kwartaal van 2013. In dezelfde periode steeg eveneens het aantal bezoekers en het aantal films in productie.
Over het geheel genomen creëert of ondersteunt de sector 65.700 banen, 3,6 miljard euro aan bruto toegevoegde waarde en iets minder dan 1,6 miljard euro aan belastingen. De Nederlandse film- en audiovisuele industrie heeft een werkgelegenheidsmultiplier van 2,036. Dit betekent dat iedereen die rechtstreeks in de bedrijfstak werkzaam is nog eens 1,03 banen in de bredere economie ondersteunt. Het onderzoek wijst bovendien op een sterke positieve relatie tussen de hoogte van de staatssteun en de gezondheid van de film- en audiovisuele sector. Volgens de filmsector is het daarom nodig dat de sector direct of indirect door fiscale of economische maatregelen wordt ondersteund. Hoe hoger het bedrag van de steun per hoofd van de bevolking, hoe sneller de sector groeit in termen van werkgelegenheid.

5.5.8 Prestaties van de filmfestivals in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 (5 instellingen)

De filmfestivals in de Culturele Basisinfrastructuur 2009-2012 presteerden beter dan begroot. De filmfestivals zijn na de piek in 2010, in 2012 geconsolideerd. In 2012 trokken de 5 festivals circa 750 duizend bezoeken. De publieksinkomsten zijn ten opzichte van 2011 min of meer gelijk gebleven maar de eigen inkomsten zijn in het laatste jaar fors gedaald, in het laatste jaar met bijna 1,3 miljoen euro.

5.5.9 Ontwikkelingen in de architectuur, vormgeving en nieuwe media

In de ontwerpdisciplines architectuur, vormgeving en nieuwe media is afgelopen jaar een aantal beleidswijzigingen doorgevoerd. In de Culturele Basisinfrastructuur is de ondersteuning voor deze disciplines samengebracht onder het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie (SCI). De drie sectorinstituten (Het Nederlands Architectuur Instituut, de Premsela Stichting voor vormgeving en mode en het Virtueel Platform voor de nieuwe media) zijn gefuseerd in Het Nieuwe Instituut. De instellingen voor architectuur, vormgeving en nieuwe media zijn aan het SCI overgedragen. Voorheen werden zij via de Basisinfrastructuur gesubsidieerd. De bundeling van sectoren speelt in op interdisciplinaire ontwikkelingen en cross-overs met andere sectoren. Achterliggend doel is versterking van het innovatieve potentieel, verzilvering van de economische en maatschappelijke meerwaarde en behoud van de sterke internationale positie.
Het topsectorenbeleid van het kabinet bepaalt mede de ontwikkelingen en organisatie binnen de topsector creatieve industrie.

[191] Oxford economics, Economic contribution of the Dutch film and audio-visual industry (2013).

\ >

- *Organisatie creatieve industrie in een stroomversnelling*
  De inspanningen van de overheid om de creatieve industrie nationaal en internationaal sterker te positioneren hebben de organisatiegraad van de sectoren in een stroomversnelling gebracht. De beroepsorganisaties in de creatieve industrie hebben zich verenigd in de Federatie Dutch Creative Industries.
  Het in 2011 opgerichte Topteam Creatieve Industrie brengt het bedrijfsleven, kennisinstellingen (onderwijs en onderzoek) en de overheid samen. Daarnaast is een topconsortium kennis en innovatie, CLICKNL, opgezet. Het consortium formuleert de kennis- en innovatie-agenda van de creatieve industrie en stimuleert netwerkvorming en samenwerking op het gebied van R&D tussen kennisinstellingen en bedrijfsleven. Daarnaast is de Dutch Creative Council opgericht met daarin creatieve ondernemers en kenniswerkers.

- *Gevolgen economische crisis voor architectuur*
  De economische crisis heeft in de architectuursector en bouwwereld zijn sporen nagelaten. Er is sprake van grote krimp. Het aantal architectuurbureaus is meer dan gehalveerd (zie ook paragraaf 4.3.1). Nieuwbouw en uitbreiding horen nagenoeg tot het verleden. Herbestemming, verdichting, hergebruik en transformatie zijn nieuwe opgaven, waarmee de sector het tij hopelijk kan keren. Voor specifieke maatschappelijke opgaven en gebruikersgroepen komen nichemarkten in beeld. Voorbeelden hiervan zijn de opkomst van particulier opdrachtgeverschap en samenwerkingsverbanden met partijen uit andere maatschappelijke domeinen.
  De positie van architecten verandert in het bouwproces. Coöperatie en co-creatie bieden nieuwe mogelijkheden voor de architect-ondernemer. Gemeenten spelen voorzichtig in op deze nieuwe ontwikkeling door vrijgave van bouwkavels voor particuliere opdrachtgevers en aanpassing van regelgeving.

- *Vijf architectuurprogramma's*
  De ministeries van OCW en I&M hebben vijf architectuurprogramma's belegd bij het SCI in het kader van de gezamenlijke Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp. De programma's spelen in op de nieuwe bouwopgaven in Nederland.[192] Ze zijn gericht op stimulering van architectuur van zorg en onderwijs, de transformatie van stad en regio en op nieuwe vormen van opdrachtgeverschap. Via *open calls* roept het SCI de sector op tot kennisverdieping op deze terreinen.

- *Oriëntatie op het buitenland*
  De ontwerpsectoren zijn sterker georiënteerd op het buitenland. Dit hangt nauw samen met de economische terugval in Nederland, maar ook met de expansiemogelijkheden in opkomende markten in de wereld. Het nieuwe internationaliseringsprogramma zal de sector daarin ondersteunen. Het programma is een herijking van het programma Dutch Design Fashion & Architecture 2009-2012. (zie ook paragraaf 4.2.3).

[192] Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp 2013-2016. Werken aan Ontwerpkracht.

- *Vormgeving en nieuwe media*
  De vormgevingssector kampt eveneens met een economische terugval. Ook hier oriënteert men zich op nieuwe gebruikersgroepen en maatschappelijke vraagstukken. Verder neemt de aandacht toe voor recycling, nieuwe materialen, innovatie van oude ambachten en cross-sectorale verbindingen.
  In alle maatschappelijke velden en ontwerpdisciplines zijn de nieuwe media doorgedrongen. Het belang van mediatoepassingen in andere sectoren neemt toe. Goed voorbeeld is de inzet van serious games in het onderwijs en in de gezondheidszorg. Onder de noemer e-cultuur ondersteunt het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie deze ontwikkelingen op projectbasis en op instellingsniveau. De focus ligt op maatschappelijke vraagstukken, toepasbaarheid van nieuwe media in andere sectoren en interactie met specifieke gebruikersgroepen.

5.5.10 Prestaties van de architectuur, vormgeving en nieuwe media

De creatieve industrie beslaat binnen de basis infrastructuur drie gebieden: architectuur, vormgeving en nieuwe media. Voor alle gebieden geldt dat de eigen inkomsten in de periode 2009-2012 zijn teruggelopen. In 2012 genereerden deze instellingen ongeveer 52% van de eigen inkomsten ten opzichte van 2009. De totale subsidie aan deze instellingen liep met 9% veel minder terug. Ondanks de teruggelopen eigen inkomsten stegen het aantal bezoeken in dezelfde periode van 213.000 naar 422.000. De gemiddelde eigen inkomsten en publieksinkomsten per bezoek daalden met respectievelijk 74% en 71% in vier jaar tijd.

5.5.11 Ontwikkelingen in de letteren en bij bibliotheken

Met ingang van de nieuwe subsidieplanperiode kent de Culturele Basisinfrastructuur op het gebied van letteren en bibliotheken vier landelijke instellingen. Het gaat om instellingen voor leesbevordering, bemiddeling van schrijverslezingen, de ontwikkeling van bijzondere journalistieke projecten en de ondersteuning van bibliotheken.
De laatste instelling, het Sectorinstituut Openbare Bibliotheken (SIOB), krijgt subsidie in het kader van de Culturele Basisinfrastructuur totdat de nieuwe bibliotheekwet inwerking treedt op 1 januari 2015. Doel van deze wet is de vorming van één netwerk van bibliotheekorganisaties, zowel fysiek als digitaal. Daarbij zal de Koninklijke Bibliotheek (KB) als centrale partij functioneren. De taken van het SIOB worden bij de KB ondergebracht.

\ >

- *Leesbevordering en literaire festivals*
  Op het gebied van de leesbevordering zijn het SIOB en Stichting Lezen nauwer gaan samenwerken met twee andere landelijke organisaties die gericht zijn op het bevorderen van het lezen: de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek (CPNB)[193] en Stichting Lezen & Schrijven.[194] Sinds 2012 vormen zij de Leescoalitie.
  Literaire festivals maken sinds dit jaar niet langer deel uit van de Culturele Basisinfrastructuur. Zij konden wel een subsidieaanvraag indienen bij het Nederlands Letterenfonds. Vijf literaire festivals kregen een meerjarige activiteitensubsidie toegekend, evenals twee literair-educatieve organisaties. Het Nederlands Letterenfonds besteedt daarnaast veel aandacht aan het vertaalbeleid, literaire buitenlandpromotie en digitale innovatie. Literaire tijdschriften worden alleen nog in digitale vorm gesubsidieerd.

- *Krimp van de boekenmarkt*
  Literatuur vormt een onderdeel van de Nederlandse boekenmarkt. Belangrijk beleidsinstrument ter bevordering van de pluriformiteit en de brede beschikbaarheid van het boek is de vaste boekenprijs.[195] Vanaf 2009 krimpt de boekenmarkt, zowel in aantal verkochte exemplaren als in omzet (zie ook paragraaf 4.3.1). Ook het aantal boekhandels, een relevant gegeven voor de brede beschikbaarheid van het boek, is afgenomen. In 2007 waren er nog 1780 fysieke boekhandels in 2012 nog 1660 (-7%). Het marktaandeel e-books neemt langzaam toe: tot 2% van de totale omzet in de boekenmarkt in 2012. In paragraaf 3.3.6 is beschreven dat het aantal mensen dat wel eens een e-book leest al sterker is toegenomen dan het totale marktaandeel (31% van de bevolking van 13 jaar en ouder).
  Een vergelijkbaar patroon is zichtbaar bij de openbare bibliotheken. Over een periode van 10 jaar vertonen de cijfers een dalende trend. Het aantal uitleningen, de omvang van de collectie en het aantal leden zijn gedaald.

[193] http://www.cpnb.nl/
[194] http://www.lezenenschrijven.nl/
[195] Eind 2013/begin 2014 wordt de vaste boekenprijs geëvalueerd.

< \

2013 / CULTUUR IN BEELD /

BIJLAGE /

Erfgoed /

Musea

Aantal musea naar soort

	2001	2003	2005	2007	2009**	2011*
Totaal Musea	873	828	775	773	810	788
• Musea voor beeldende kunst	105	118	107	118	114	119
• Musea voor geschiedenis	448	423	391	383	400	405
• Musea voor natuurlijke historie	49	44	51	54	55	47
• Musea voor volkenkunde	245	217	196	190	195	182
• Musea voor bedrijf en techniek	17	17	18	17	21	14
• Musea met gemengde collectie	9	9	12	11	25	21

** *nader voorlopige cijfers*
* *voorlopige cijfers*

Bron: CBS statline

Museabezoeken (x 1000)

	2001	2003	2005	2007	2009**	2011*
Totaal bezoeken	20.488	19.558	19.648	20.540	22.037	22.297
• Betaalde bezoeken	14.399	13.592	13.527	14.205	13.439	14.382
• Museumkaartbezoeken	2.445	2.438	2.320	2.643	3.333	3.974
• Gratis bezoeken	3.643	3.527	3.801	3.692	5.265	3.941
• In % gratis/museumjaarkaart bezoeken	30%	30%	31%	31%	39%	35%
• Gemiddeld aantal bezoeken per museum	23	24	25	27	27	28
• Buitenlandse bezoeken	4.603	4.223	4.711	5.437	3.304	6.569
• In % buitenlandse bezoeken	22%	22%	24%	26%	15%	29%

** *nader voorlopige cijfers*
* *voorlopige cijfers*

Bron: CBS statline

Aantal vrijwilligers bij musea

	2001	2003	2005	2007	2009**	2011*
Personen	17.888	19.693	19.667	21.329	23.720	28.364

** *nader voorlopige cijfers*
* *voorlopige cijfers*

Bron: CBS statline

Data van de Museum vereniging, 2012

	Musea	Bezoeken
Geregistreerde musea in het museumregister	426	18.450.000
Leden Museumvereniging	467	17.600.000
Deelnemers stichting museumkaart	388	16.500.000
Top 55 musea	55	12.983.915

Bron: Museum Vereniging

Museumjaarkaarten

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Aantal museumjaarkaarten	450.000	470.000	598.000	674.000	754.000	800.000

Bron: Museum Vereniging

Bezoeken gesubsidieerde Rijksmusea (x 1000)

	Locatie	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Totaal		**5.925**	**5.684**	**5.522**	**5.556**	**5.512**	**6.116**	**7.887**
• Afrika Museum	Berg en Dal	79	80	67	71	67	69	66
• Nederlands Filmmuseum (1)	Amsterdam	120	95	86	84	58	51	515
• Nederlands Fotomuseum	Rotterdam	35	52	52	51	53	65	65
• Het Geld- en Bankmuseum (2)	Utrecht	0	33	48	55	60	59	66
• De Gevangenpoort (3)	Den Haag	50	47	45	4	22	54	51
• Hollandsche Schouwburg	Amsterdam	34	40	36	38	46	41	43
• Huis Doorn	Doorn	29	27	25	25	24	26	28
• Joods Historisch Museum	Amsterdam	82	134	115	177	184	187	232
• Keramiekmuseum Het Princessehof	Leeuwarden	25	31	24	39	30	28	47
• Kröller-Müller Museum	Otterlo	275	263	252	258	281	302	311
• Nederlands Letterkundig Museum (4)	Den Haag	28	25	9	7	22	45	62
• Het Mauritshuis (5)	Den Haag	265	244	232	206	239	278	1396
• Museum Meermanno	Den Haag	15	15	16	12	14	19	25
• Museum Boerhaave	Leiden	35	32	42	42	47	55	61
• Museum Catharijneconvent (6)	Utrecht	43	76	81	83	49	90	93
• Museum Slot Loevestein	Poederoijen	103	108	101	122	116	116	114
• Natuurhistorisch Museum Naturalis	Leiden	249	244	245	267	263	267	255
• Het Nederlands Openluchtmuseum	Arnhem	393	454	451	462	436	456	524
• Nederlands Scheepvaartmuseum (7)	Amsterdam	185	92	115	101	119	176	419
• Paleis Het Loo Nationaal Museum	Apeldoorn	359	317	316	355	323	325	249
• Persmuseum (8)	Amsterdam	7	17	11	8	16	26	58
• Rijksbureau voor Kunsthist. Doc.	Den Haag	4	5	5	5	5	5	6
• Het Rijksmuseum (9)	Amsterdam	1.142	970	976	876	896	994	894
• Rijksmuseum Muiderslot	Muiden	151	151	131	119	110	109	113
• Rijksmuseum Twenthe	Enschede	43	41	41	46	42	44	47
• Rijksmuseum van Oudheden	Leiden	94	123	120	134	131	153	143
• Rijksmuseum voor Volkenkunde	Leiden	89	78	76	95	104	118	131
• Teylers Museum	Haarlem	95	78	90	119	101	128	147
• Van Gogh Museum (10)	Amsterdam	1.677	1.560	1.475	1.451	1.433	1.600	1.499
• Het Zuiderzeemuseum	Enkhuizen	219	252	239	244	221	229	226

Bron: Jaarverslagen betrokken musea

(1) het nieuwe filmmuseum EYE is in april 2012 geopend
(2) na verbouwing in de loop van 2007 heropend
(3) wegens verbouwing gesloten van januari 2009 tot september 2010
(4) wegens verbouwing in maart 2010 heropend
(5) wegens verbouwing gesloten; deel van collectie tijdelijk op andere locatie zichtbaar vanaf 1 april 2012, voor 2 jaar
(6) wegens renovatie van de klimaatinstallatie een deel van 2010 ontruimd
(7) wegens verbouwing in oktober 2011 heropend
(8) wegens verbouwing gesloten van begin 2009 tot najaar 2010
(9) wegens verbouwing gesloten; deel van de collectie tijdelijk op andere locatie zichtbaar vanaf 18 maart - 12 april 2012
(10) wegens verbouwing gesloten; deel van de collectie tijdelijk op andere locatie zichtbaar vanaf 29 september 2014

Monumentenzorg en archeologie

Unesco werelderfgoederen Nederland

Naam	Datum inschrijving
Schokland en omgeving in de Noordoostpolder	1995
Stelling van Amsterdam	1996
De historische binnenstad van Willemstad op Curaçao	1997
Molens van Kinderdijk-Elshout	1997
Ir. D.F. Woudagemaal bij Lemmer	1998
Droogmakerij De Beemster in Noord-Holland	1999
Rietveld Schröderhuis in Utrecht	2000
Waddenzee (met Duitsland)	2009
Grachtengordel van Amsterdam	2010

Bron: Unesco

Rijksmonumenten

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Rijksbeschermde monumenten *	58.465	61.037	61.126	61.133	61.328	61.456	61.592
- waarvan woonhuizen (+delen van)	35.989	33.127	33.069	33.031	33.021	32.993	32.946
- waarvan overige monumenten	22.476	27.910	28.057	28.102	28.307	28.463	28.646
Stads- en dorpsgezichten	365	401	414	421	422	442	448
Archeologische terreinen		1.402	1.402	1.406	1.412	1.418	1.431
Gemeentelijke monumenten	30.000	34.000	39.000	40.000	41.000		
Aantal bezoekers open monumentendag	800.000	850.000	850.000	850.000	905.000		

* *Thans is het totaal aantal rijksmonumenten de som van het aantal zelfstandige objecten/monumenten en het aantal objecten/monumenten dat deel uitmaakt van een complex. Voorheen werden het aantal zelfstandige objecten/monumenten en het aantal complexen bij elkaar opgeteld.*

Bron: jaarverslagen Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed/Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

Archieven

Aantal in 2012	
• Nationaal archief	1
• Regionale historische centra (RHC)	11
• Gemeente- en streekarchieven	100
• Archieven van hoogheemraadschappen en waterschappen	8
Particulier	
• Kerkelijke archieven	22
• Audiovisuele archieven	17
• Archief- en documentatiecentra	55

Bron: Almanak van het Nederlands Archiefwezen

Rijksmonumenten en archieven

Bezoeken Rijksarchieven digitaal (x 1000)	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**
Bezoeken Regionale Historische Centra	3.488	4.685	7.827	8.729	10.547	14.425	14.168
Bezoeken Nationaal Archief	618	649	704	1.215	1.184	1.264	1.688
Totaal	**4.106**	**5.334**	**8.531**	**9.944**	**11.731**	**15.689**	**15.856**

Bron: Nationaal Archief en Regionale Historische Centra

Bezoeken rijksarchieven fysiek

Fysieke bezoeken Rijksarchieven (x 1.000)	**2011**	**2012**
Bezoeken Regionale Historische Centra	39.434	32.344
Bezoeken Nationaal Archief	166.314	212.427
Totaal	**205.748**	**244.771**

Bron: Nationaal Archief en Regionale Historische Centra

Podiumkunsten /

Uitvoeringen van OCW-gesubsidieerde podiumkunstgezelschappen

A) Aantal uitvoeringen	2009	2010	2011	2012
Nederland totaal	**8.102**	**8.846**	**9.448**	**9.159**
• Dans	1.014	1.029	1.146	1.112
• Jeugddans	293	268	231	199
• Jeugdtheater	751	1.049	952	743
• Muziek	859	942	1.059	1.056
• Opera	256	234	218	212
• Orkesten	689	707	718	733
• Theater	4.240	4.617	5.124	5.104
Buitenland totaal	1.227	1.216	1.654	1.467
• Dans	194	195	216	239
• Jeugddans	39	74	79	60
• Jeugdtheater	85	81	107	153
• Muziek	14	38	16	11
• Opera	5	3	24	2
• Orkesten	77	69	78	49
• Theater	813	756	1.134	953

Toelichting
- *Uitvoeringen en bezoeken alleen van BIS instellingen, instellingen gesubsidieerd door FPK zijn niet meegenomen.*
- *Uitvoeringen zijn in de tabel opgenomen exclusief specifieke uitvoeringen, waaronder activiteiten op scholen en begeleidingsuitvoeringen.*

Bron: Beleidsdatabase OCW

Bezoeken aan OCW-gesubsidieerde podiumkunstgezelschappen

B) Aantal bezoeken	2009	2010	2011	2012
Nederland totaal	**2.298.019**	**2.448.818**	**2.604.622**	**2.583.200**
• Dans	342.280	302.098	377.058	363.487
• Jeugddans	28.585	30.560	24.814	28.059
• Jeugdtheater	93.278	137.788	111.419	85.835
• Muziek	265.661	186.365	165.930	215.797
• Opera	213.861	201.584	179.583	189.743
• Orkesten	686.431	708.046	718.138	711.217
• Theater	667.923	882.377	1.027.680	989.062
Buitenland totaal	364.570	404.685	433.423	368.596
• Dans	79.651	101.789	126.387	108.665
• Jeugddans	5.042	7.910	9.560	9.955
• Jeugdtheater	10.374	11.237	17.008	29.646
• Muziek	13.145	10.063	1.335	720
• Opera	3.622	2.016	3.443	1.160
• Orkesten	139.899	115.725	130.553	76.733
• Theater	112.837	155.945	145.137	141.717

Toelichting
- *Uitvoeringen en bezoeken alleen van BIS instellingen, instellingen gesubsidieerd door FPK zijn niet meegenomen*
- *Uitvoeringen zijn in de tabel opgenomen exclusief specifieke uitvoeringen, waaronder activiteiten op scholen en begeleidingsuitvoeringen.*

Bron: Beleidsdatabase OCW

Verdeling van voorstellingen en bezoeken naar genre volgens de VSCD

Voorstellingen	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Theater	7.621	8.061	8.802	9.806	8.807	7.740	7.931	8.265
Muziek	8.488	8.278	8.269	8.857	9.183	8.233	8.438	7.850
Dans	1.983	1.992	1.998	2.264	2.104	1.854	1.959	1.900
Muziek-theater	3.916	4.044	4.572	4.978	5.324	4.915	4.945	4.596
Cabaret en Kleinkunst	5.108	5.319	6.069	5.658	5.294	5.723	5.568	5.711
Overige	2.519	2.929	3.656	3.919	3.355	3.063	3.337	2.905

Bron: VSCD Podia 2011

Voorstellingen en bezoeken in het buitenland volgens de VSCD

	2009	2010	2011
Voorstellingen	3.830	3.873	3.490
Bezoeken (x 1.000)	1.371	1.260	1.200

Bron: VSCD Podia 2011

Bezoeken (x 1.000) naar verschillende sectoren volgens de VSCD

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Theater	1.374	1.485	1.454	1.522	1.432	1.360	1.360	1.505
Muziek	3.313	3.558	3.672	3.658	3.704	3.184	3.359	3.154
Dans	561	595	615	592	629	553	565	576
Musicals	2.521	2.900	3.144	3.211	3.708	3.156	2.786	2.652
Cabaret en Kleinkunst	1.929	2.108	1.921	2.190	2.221	2.901	1.911	1.865
Overige	685	763	809	874	1.043	922	1.081	1.020

Bron: VSCD Podia 2011

Leden, zalen en stoelen VSCD podia *

	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011
Leden	124	124	126	140	147	160	152	158	151
Zalen	220	220	222	249	266	279	257	266	270
Zitplaatsen	105.535	111.585	115.497	119.884	125.675	132.240	126.220	129.350	127.200

** VSCD= 55% van totaal aantal voorstellingen en 60% van het totaal bezoeken* *Bron VSCD Podia 2011*

Beeldende kunst /

Overzicht organisaties, werkzame personen, arbeidsjaren

	Aantal organisaties	Werkzame personen	Aantal arbeidsjaren
Beeldend kunstenaars	-	7.000	5.320
Galerieën	555	1325	860
Kunstuitleencentra	40	340	230
Musea	118	3.002	1.254
Festivals en presentatie-instellingen	± 100	nb	nb
Veilingen	105	700	± 450
Totaal	918	nb	nb

Bron: Research voor Beleid; sectormonitor Beeldende Kunsten, 2011. Cijfers zijn gebaseerd op CBS cijfers 2009.

Festivals en presentatie-instellingen

Publiek naar leeftijd, 2011	Aandeel
Jongeren (tot 18 jaar)	11%
Volwassenen (18-39 jaar)	43%
Volwassenen (40-64 jaar)	34%
Ouderen (65 jaar en ouder)	11%

Bron: Zaak Nu, Nu is het Zaak, 2011

Jaarlijkse omzet in het primaire proces

	Bedrag in mln €
Intermediaire leveringen	58,3
Aankoop	270,7
- kunstenaars 47%	127,2
- galerieën 43%	116,4
- kunstuitleen 10%	27,1
Totaal	329,0

Bron: RvB; sector monitor Beeldende kunsten, 2011.
Cijfers zijn gebaseerd op CBS cijfers 2009.

Film /

Bijdragen uit (semi-)overheidsmiddelen aan financiering filmproductie

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Aantal lange speelfilms	21	28	28	42	34	27
Aantal films ondersteund door Filmfonds	17	21	21	33	28	23
Aantal films in coproductie met publieke omroep	14	22	17	7	22	21
Aantal films zonder bijdrage uit (semi-)publieke middelen	4	3	4	3	6	4
Aantal documentaires ondersteund door Filmfonds	17	8	15	7	13	17
Totaal bijdrage Filmfonds (x € 1.000)	2.271	656	1.665	2.989	3.084	2.902
Aantal animatiefilms ondersteund door Filmfonds	9	3	5	7	14	10
Totaal bijdrage Filmfonds (x € 1.000)	698	108	260	1069	908	1143
Aantal experimentele films ondersteund door Filmfonds	21	18	18	24	10	26
Totaal bijdrage Filmfonds (x € 1.000)	529	604	432	936	1.011	702

Toelichting:

- *Filmfonds = Het Nederlands Fonds voor de Film*
- *Lange speelfilms: alle in het jaar geproduceerde lange speelfilms inclusief publieksfilms tot stand gekomen via c.v.-regeling met en zonder subsidie van het Filmfonds*
- *(Semi-) publieke middelen: Filmfonds, Cobo, Stifo en publieke omroep, Fine BV, exclusief lokale fondsen en bijdragen van provincies en gemeenten*
- *De gegevens m.b.t. de filmproductie in enig jaar (wat is er gemaakt) zijn niet gelijk aan de distributiegegevens in dat zelfde jaar (wat was er in de bioscoop)*

Bron: Filmfonds

Aandeel Nederlandse speelfilms in de bioscoop

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Aantal bezoeken (x 1 mln)	23,4	23,1	23,5	27,2	28,2	30,5	30,6
waarvan aan alle Nederlandse films in roulatie (%)	11,3	13,5	17,6	17,4	15,8	22,4	16,3%
Aantal uitgebrachte films in de bioscoop	278	291	296	334	325	343	364
waarvan Nederlandse speelfilms	29	20	30	37	52	48	63
Bruto recette (x € 1 mln)	155,9	159,7	164,6	200,4	219,3	239,9	244,6
waarvan alle Nederlandse films in roulatie	11,15	13,41	25,769	34,3	32,5	52,5	37,3
Bruto recette per uitgebrachte film (x € 1.000)	560,8	528,5	556,1	600	675	699	672
Bruto recette per Nederlandse film (x € 1.000)	384,5	670,5	859,0	1009	1014	1117	591

Toelichting:

- *Bruto recette per uitgebrachte film: dit cijfer komt tot stand door de totale bruto recettes, te delen door het aantal nieuw uitgebrachte titels in een jaar*

Bron: Jaarverslagen Nederlandse Vereniging Bioscoopexploitanten. www.nvbinfocentrum.nl

Marktaandeel films in Nederland in procenten

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Nederland	11,3	13,5	17,9	17,4	15,9	22,3
Europa	11	19,4	18,5	15,1	9,7	13,8
USA	75,4	65,3	61,5	65,2	72,7	62,4
Rest van de wereld	2,3	1,8	2,1	2,3	1,7	1,5

Bron: Film Facts and Figures of the Netherlands (Het Nederlands Fonds voor de Film)

Kerncijfers van bioscopen

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Totaal aantal bioscopen	234	230	235	225	237	239
• Aantal commerciële bioscopen	133	130	130	132	135	138
• Filmtheaters	30	30	31	32	32	34
• Kleine filmtheaters*	71	70	74	61	70	67
Totaal aantal schermen	697	696	717	751	777	789
Totaal aantal zitplekken	116.444	115.299	119.079	122.747	126.313	130.641
Gemiddelde prijs per kaartje	€ 6,70	€ 6,90	€ 7,00	€ 7,40	€ 7,80	€ 7,88
waarvan aan huur wordt betaald	40,4%	40,2%	39,9%	40,0%	39,5%	40,1%

** Geen dagelijkse programmering*

Bron: Film Facts and Figures of the Netherlands (Het Nederlands Fonds voor de Film)

Letteren /

Omzet en afzet boekenmarkt

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Omzet A-boek (in miljoenen euro's)	627,8	640,6	641,7	619	587,5	544,8
Omzetontwikkeling totale boekenmarkt	+5,3%	+2%	+0,2%	-3,5%	-5,1%	-7,3%
En op genreniveau:						
• fictie	7,5%	7,6%	-4,2%	-8,6%	-6,1%	
• non-fictie		2,5%	-6%	0,3%	4,3%	-8,6%
• kinderboeken		-1,7%	3,4%	2,5%	-6,5%	1,2%
Afzet A-boek (in miljoenen stuks)	48,6	50,6	49,4	49,2	46,1	43,5
Afzetontwikkeling totale A-boekenmarkt	+2,2%	+4%	-2,3%	-0,5%	-6,1%	-5,5%

Bron: Koninklijke Vereniging van het Boekvak / Stichting Marktonderzoek Boekenvak (KVB/SMB)

Informatie Koninklijke boekverkopersbond en Centraal Boekhuis

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Nieuwe titels leverbaar bij het Centraal Boekhuis	13.019	14.435	14.695	14.978	15.157	1.4249
Aantal leden KBb (boekhandels)	1.159	1.150	1.151	1.141	1.123	1.088
Aantal verkooppunten leden KBb	1.481	1.523	1.514	1.502	1.524	1.502

Bron: Jaarverslag KVB / Centraal Boekhuis

Creatieve industrie /

Vormgeving

Aantal bedrijven in de ontwerpsector, naar werkenden

	2007	2008	2009	2010	2011
zzp'er	1.515	1.500	1.580	1.698	1.639
2 tot 5 werkenden	630	600	515	636	455
Meer dan 5 werkenden	290	330	410	280	372
Totaal	2.435	2.430	2.505	2.615	2.466

Bron: BNO Monitor

Verdeling aantal bedrijven per discipline

	2007	2008	2009	2010	2011
Product ontwerpers	285	270	295	335	317
Ontwerpbureaus	145	145	150	170	156
Communicatie/grafisch ontwerpers	1.050	1.055	1.090	1.095	1.099
Ontwerpbureaus	665	670	660	650	558
Ruimtelijk/interieur ontwerpers	180	180	195	230	223
Ontwerpbureaus	110	110	115	135	113
Totaal	2.435	2.430	2.505	2.615	2.466

Bron: BNO Monitor

Verdeling aantal fte naar discipline

	2007	2008	2009	2010	2011
Product ontwerpers	310	270	290	340	345
Ontwerpbureaus	800	790	790	790	715
Communicatie/grafisch ontwerpers	1.070	1.020	1.060	1.090	1.105
Ontwerpbureaus	3.800	3.800	3.460	3.350	3.365
Ruimtelijk/interieur ontwerpers	200	170	190	220	225
Ontwerpbureaus	450	440	550	540	675
Totaal	6.630	6.490	6.340	6.330	6.430

Bron: BNO Monitor

Verdeling omzet naar aantal werkenden en discipline (x miljoen euro)

	2007	2008	2009	2010	2011
Product ontwerpers	12	11	11	11	16
Ontwerpbureaus	76	67	61	66	52
Communicatie/grafisch ontwerpers	63	66	63	58	70
Ontwerpbureaus	362	384	343	298	301
Ruimtelijk/interieur ontwerpers	10	8	8	11	17
Ontwerpbureaus	44	42	46	45	45
Totaal	567	577	532	491	501

Bron: BNO Monitor

Gemiddelde omzet per fte (x 1.000 euro)

	2007	2008	2009	2010	2011
Productontwerpers	38	40	34	32	48
Ontwerpbureaus	95	85	77	110	76
Communicatie/grafisch ontwerpers	58	65	56	55	63
Ontwerpbureaus	95	101	99	86	86
Ruimtelijk/interieur ontwerpers	50	46	43	50	76
Ontwerpbureaus	97	96	84	86	110
Gemiddelde omzet per fte	85	89	81	64	70

Bron: BNO Monitor

Architectuur

Architecten- en ingenieursbureaus

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Indexcijfers omzet (2005=100)	100	109,1	116,9	126,4	124,1	117,9	112,9	107,9
Omzetontwikkeling	-	9,1%	7,2%	8,2%	-1,9%	-4,9%	-4,3%	-4,4%

Bron: CBS Statline

Aantal werkzame personen op BNA bureaus per 1 januari 2012

Aantal bedrijven	2010	2011	2012
1 tot 2 medewerkers	878	962	935
3 tot 6 medewerkers	1373	1241	1178
7 tot 15	2009	1930	1634
16 tot 24	1180	930	608
25 tot 40	655	501	452
41 of groter	1376	1069	931

Bron: BNA jaaroverzicht 2012

Decentrale sectoren /

Kerncijfers openbare bibliotheken

Aantal openbare bibliotheken*

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Aantal instellingen	238	202	194	171	166	163	162

** exclusief provinciale organisaties* *Bron: CBS Statline (geraadpleegd op 14-10-2013) en Vereniging van Openbare Bibliotheken*

Collectie openbare bibliotheken (x 1.000)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Totaal collectie boeken	31.158	31.211	31.047	29.299	28.532	27922
• Totaal boeken volwassenen	18.791	18.764	18.382	16.781	16.194	15552
• Fictie	9.404	9.454	9.524	8.999	8.791	8677
• Non-fictie	9.145	9.104	8.858	7.783	7.403	6875
• Totaal jeugdboeken	12.367	12.447	12.665	12.517	12.338	12370
• Fictie	8.762	8.895	9.052	8.954	8.982	9082
• Non-fictie	3.590	3.540	3.613	3.563	3.356	3288

Bron: CBS Statline (geraadpleegd op 14-10-2013)

Lidmaatschappen openbare bibliotheken (x 1.000)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Totaal (incl. busleden)	4.001	4.011	3.969	4.027	3.996	4.009
• t/m 17 jaar (jeugd)	2.003	2.053	2.052	2.079	2.113	2.189
• 18 jaar en ouder	1.998	1.958	1.917	1.948	1.883	1.820

Bron: CBS Statline (geraadpleegd op 14-10-2013)

Uitleningen boeken openbare bibliotheken (x 1.000)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Totaal (inclusief in bus)	120.520	118.673	106.789	98.342	93.398	93.028
• Totaal boeken volwassen	65.768	63.884	57.731	52.251	49.961	48.832
• Fictie	47.212	46.715	42.554	39.737	38.258	37.391
• Non-fictie	18.547	17.163	15.177	12.514	11.703	11.441
• Totaal jeugdboeken	54.752	54.788	49.058	46.091	43.437	44.196
• Fictie	45.366	45.587	40.676	38.344	36.269	37.064
• Non-fictie	9.383	9.200	8.382	7.747	7.168	7.132

Bron: CBS Statline (geraadpleegd op 14-10-2013)

Financiën openbare bibliotheken (x 1.000)

	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Totaal baten	503,9	518,5	544,6	568,7	574,2	576,3
• Inkomsten gebruikers	71,3	71,4	71,1	72,3	73,3	72,7
• Totaal subsidies	409	424,7	445,8	463,7	473,6	471,3
• Gemeentelijke subsidies	388,5	401,9	422,9	445,7	457,8	456,8
• Provinciale subsidies	14,1	16,4	15,7	14,2	13	10,9
• Overige subsidies en bijdragen	6,4	6,5	7,2	3,7	2,7	3,6
• Overige baten	23,6	22,4	27,7	32,7	27,3	32,3

Bron: CBS Statline (geraadpleegd op 14-10-2013)

Afbakening culturele sector /

De cijfers voor de culturele sector zoals gepresenteerd in hoofdstuk 4, zijn gebaseerd op de gegevens voor de volgende categorieën van de Standaard Bedrijfsindeling (SBI 2008):

Kunsten /	Reisinformatie- en reserveerbureaus
	Beoefening van podiumkunst
	Producenten van podiumkunst
	Dienstverlening voor uitvoerende kunst
	Schrijven en overige scheppende kunst
	Theaters en schouwburgen
	Openbare bibliotheken
	Kunstuitleencentra
	Overige culturele uitleencentra en openbare archieven
	Musea
	Kunstgalerieën en -expositieruimten
	Monumentenzorg
	Vriendenkringen op het gebied van cultuur

Media & entertainment /	Winkels in boeken
	Winkels in audio- en video-opnamen
	Uitgeverijen van boeken
	Uitgeverijen van kranten
	Uitgeverijen van tijdschriften
	Overige uitgeverijen (niet van software)
	Uitgeverijen van computerspellen
	Overige uitgeverijen van software
	Productie van films (geen televisiefilms)
	Productie van televisieprogramma's
	Facilitaire activiteiten voor film- en televisieproductie
	Distributie van films en televisieproducties
	Bioscopen
	Maken en uitgeven van geluidsopnamen
	Radio-omroepen
	Televisie-omroepen
	Persagentschappen
	Overige informatievoorziening
	Fotografie
	Circus en variété

Creatieve zakelijke dienstverlening /	Public relationsbureaus
	Architectenbureaus
	Reclamebureaus
	Industrieel design
	Organiseren van congressen en beurzen

Bijlage hoofdstuk 5 /

Tabel A – Ontwikkeling netto lasten cultuur G35 en provincies in de periode 2011-2013, totaal en naar discipline[1]

	totaal G35* en provincies	G35*	G9	G35* excl. G9	provincies
1. podiumkunsten (incl. filmhuizen)	-8%	-4%	-3%	-6%	-42%
2. festivals	-11%	-10%	3%	-38%	-16%
3. beeldende kunst	-12%	-5%	-17%	20%	-35%
4. cultuureducatie en amateurkunst	-9%	-1%	0%	-2%	-33%
5. bibliotheek en letteren	-4%	-1%	-3%	0%	-14%
6. musea	-9%	-4%	-3%	-5%	-26%
7. historische archieven	8%	1%	0%	3%	68%
8. monumenten en archeologie	-16%	0%	-10%	8%	-20%
9. overig	-28%	-24%	-21%	-33%	-32%
TOTAAL ontwikkeling in %	**-9%**	**-4%**	**-4%**	**-3%**	**-23%**
TOTAAL budget in 2013 (in mln. euro)	**1.249**	**954**	**571**	**383**	**295**
TOTAAL ontwikkeling (in mln. euro)	**-125**	**-36**	**-23**	**-13**	**-89**

toelichting:
** exclusief 4 gemeenten*

[1] *Cebeon, Uitgaven cultuur door de G35 en de provincies 2011 - 2013, (2013).*

Overzicht prestatiegegevens van instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009 - 2012 en bij het Fonds Podiumkunsten en Fonds Cultuurparticipatie

Tabel B – Overzicht voorstellingen/ uitvoeringen/ tentoonstellingen van instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009 - 2012

	gemiddelde 2009-2012	index tov 2009 2010	2011	2012	gemiddelde 2009-2012	index tov 2009 2010	2011	2012
Symfonische orkesten	780	101	104	102	234	87	174	200
Opera *	239	91	93	82	-	-	-	-
Dans	1.070	110	110	97	759,5	126	161	202
Dans jeugd	311	103	93	78	708,75	129	161	204
Theater	1.980	93	100	92	790,5	112	138	127
Theater jeugd	1.095	131	124	108	1.168,5	89	115	126
Musea	-	-	-	-	-	-	-	-
Presentatie-instellingen	114	78	97	90	-	-	-	-
Muziek- en theaterfestivals	1.120	96	123	125	-	-	-	-
Filmfestivals	3.074	184	281	292	-	-	-	-

** Opera geen schoolvoorstellingen opgenomen.*

Tabel C – Overzicht bezoeken en publieksinkomsten van instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009 - 2012

		bezoeken regulier/schoolbezoeken				*publieksinkomsten*			
		gemiddelde 2009-2012	index t.o.v. 2009 2010	2011	2012	gemiddelde 2009-2012	index t.o.v. 2009 2010	2011	2012
Symfonische orkesten	regulier	821.686	100	103	95	€ 22.308.962	101	104	92
	school	*78.379*	*96*	*105*	*116*				
Opera*	regulier	198.753	94	84	88	€ 10.195.057	96	89	94
	school								
Dans	regulier	401.636	106	121	114	€ 8.139.204	109	107	113
	school	*85.166*	*83*	*103*	*106*				
Dans jeugd	regulier	36.121	114	102	113	€ 811.114	104	98	95
	school	*68.894*	*83*	*96*	*101*				
Theater	regulier	455.309	83	108	109	€ 8.451.775	89	132	140
	school	*32.273*	*157*	*143*	*159*				
Theater jeugd	regulier	133.139	139	121	110	€ 2.083.287	137	149	134
	school	*117.946*	*89*	*121*	*116*				
Musea**	regulier	5.802.036	100	111	114	€ 56.401.810	102	120	135
	school	*427.078*	*103*	*106*	*108*				
Presentatie-instellingen	regulier	259.150	105	151	149	€ 438.246	81	114	87
	school	*8.351*	*96*	*122*	*118*				
Muziek- en theaterfestivals	regulier	362.783	186	209	190	€ 3.273.140	92	108	109
	school								
Filmfestivals	regulier	684.326	116	169	193	€ 5.482.665	110	114	112
	school								

* *Opera geen schoolbezoeken opgenomen.*
** *De tentoonstelling van het Mauritshuis in Japan is niet meegenomen in deze berekening.*

Tabel D – Overzicht voorstellingen/ uitvoeringen/ tentoonstellingen van instellingen in de Culturele Basisinfrastructuur 2009 - 2012

	voorstellingen				*schoolvoorstellingen*			
	gemiddelde 2009-2012	index t.o.v. 2009 2010	2011	2012	gemiddelde 2009-2012	index t.o.v. 2009 2010	2011	2012
Symfonische orkesten	780	101	104	102	234	87	174	200
Opera*	239	91	93	82	-	-	-	-
Dans	1.070	110	110	97	759,5	126	161	202
Dans jeugd	311	103	93	78	708,75	129	161	204
Theater	1.980	93	100	92	790,5	112	138	127
Theater jeugd	1.095	131	124	108	1.168,5	89	115	126
Musea	-	-	-	-	-	-	-	-
Presentatie-instellingen	114	78	97	90	-	-	-	-
Muziek- en theaterfestivals	1.120	96	123	125	-	-	-	-
Filmfestivals	3.074	184	281	292	-	-	-	-

** Opera geen schoolbezoeken opgenomen.*

Tabel E – Overzicht bezoeken en publieksinkomsten van meerjarig gesubsidieerde instellingen bij het Fonds Podiumkunsten en het Fonds Cultuurparticipatie 2009-2012

		aantal voorstellingen/aantal bezoeken				*publieksinkomsten*			
		gemiddelde 2009-2012	index t.o.v. 2009 2010	2011	2012	gemiddelde 2009-2012	index t.o.v. 2009 2010	2011	2012
FPK Dans	uitvoeringen	902	88	108	99	€ 2.483.898	113	111	127
	bezoeken	*208.242*	*78*	*101*	*111*				
FPK Muziek	uitvoeringen	4.068	93	106	107	€ 10.676.985	93	101	87
	bezoeken	*1.205.762*	*92*	*105*	*119*				
FPK Theater	uitvoeringen	4.885	103	98	107	€6.501.262	118	104	141
	bezoeken	*597.299*	*101*	*94*	*119*				
FCP*	**uitvoeringen** -	-	-	-		€ 3.368.888	96	101	106
	bezoeken	*509.926*	*106*	*82*	*115*				

** exclusief Stichting Wereld Muziek Concours*

Tabel 5. A Over- of onderpresteren van cultuur-producerende BIS-instellingen 2009-2012

	Totaal			*Schoolvoorstellingen*	
	producties	**uitvoering**	**bezoeken**	**aantal**	**bezoek**
Podiumkunsten					
• Dans	+73 (4–1)	+24 (1-1)	- 9 (1-4)	+122 (2-3)	+34 (3-2)
• Jeugddans	+81 (4-0)	+103 (4-0)	+99 (4-0)	+123 (3-1)	+25 (2-1)
• Toneel	+31 (4-3)	+23 (6-2)	+ 4 (2-3)	- 44 (1-4)	-37 (2-4)
• Jeugdtheater	+31 (9-1)	+19 (6-1)	+ 7 (4-3)	+ 38 (7-3)	+33 (7-1)
• Orkesten/Muziek	nvt.	-4 (2-3)	- 11 (1-4)	+ 95 (6-3)	+47 (5-3)
• Opera	nvt.	+15 (1-2)	- 7 (1,3)	- 45 (0-2)	+40 (1-0)
Beeldende kunst/ Presentatie instellingen	nvt.	+52 (5-4)	+ 26 (7-3)	nvt.	+19 (5-4)
Musea	nvt.	nvt.	+ 24 (16-4)	+ 31 (15-7)	+31 (15-7)
Festival (podiumkunsten), concoursen & biënnales	nvt.	-7 (2-2)	+61 (2-1)	nvt.	nvt.
Film	nvt.	0 (0-2)	+ 4 (2-2)	nvt.	nvt.

Gemiddeld naar sector (de geplande aantallen zijn op 100 gesteld). Tussen haakjes staat het aantal instellingen die op een indicator meer dan 5% respectievelijk over- of onderpresteren (rood).*
Dit overzicht is niet geheel uitputtend ; enkele kleine categorieën zijn buiten beschouwing gelaten.

Literatuur /

A /

- Abbing, H., *Why are Artists Poor. The Exceptional Economy of the Arts.* Amsterdam (2002).
- Ministerie van Infrastructuur en Milieu & Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Actiagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp 2013 – 2016. *Werken aan Ontwerpkracht.*
- Admiraal K. e.a., *Cultuureducatie op niveau. De rol van het schoolbestuur in beleid en praktijk.* Alkmaar (2012).
- Advies Commissie Asscher-Vonk, *Musea voor Morgen* (2012).
- Allers M.A. e.a. Gemeenten in perspectief COELO/Rijksuniversiteit Groningen 2013 (COELO-rapport 13-4).

B /

- Baerdemaeker, M. et al., *De de sociaal-economische impact van het onroerend erfgoed(beleid) in Vlaanderen.* Brussel (2011).
- Bekkers, R. Het geven van tijd: vrijwilligerswerk. In Schuyt e.a., *Geven in Nederland.* Reed Business Education, Amsterdam (2013).
- Bijl, R. e.a. (red.), *De Sociale staat van Nederland.* Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2011).
- Boekman 95 over sociaal-liberaal cultuurbeleid, juni 2013.
- Broek, A. van den, *FAQ's over kunstbeoefening in de vrije tijd*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2010).
- Broek, A. van den, Het draagvlak voor cultuur. In T. IJdens e.a. (red.) *Jaarboek actieve cultuurparticipatie 2011. Praktijk, projecten, participatie.* Fonds voor Cultuurparticipatie, Utrecht (2011).
- Broek, A. van den, J. de Haan en F. Huysmans. *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en mediagebruik.* Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2009).
- Broek, A. van den, *Kunstminnend Nederland?* Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2013).
- Broek, A. van den, R. Bronneman en V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland.* Sociaal en Cultureel Rapport 2010. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2010).
- Buitengaats, DutchCulture (2013).
- Burger M. en F. Neffke, *Economische waarde van kunst en Cultuur* (2011).
- Bus A.G., M.H. van Uendoorn, A.D. Pellegrini en W. Terpstra, *Een meta-analyse naar intergenerationele overdracht van geletterdheid* (1994).

C /

- CBS, Bezuinigingen gemeenten op kunst en cultuur worden zichtbaar. Webmagazine, maandag 16 september 2013.
- CBS Statline, Musea; grootteklasse, bezoekersaantallen en personeel per soort museum (2007).
- CBS Statline, Musea; openstelling, type collectie, bezoeken, tarieven, tentoonstellingen, geraadpleegd 29 juni 2013.
- CBS Statline, Vrije tijd; sport, hobby, cultuur, recreatie, vakantie, op basis van het Permanent Onderzoek Leefsituatie (POLS), geraadpleegd 7 juli 2013;
- CJP, Eindrapportage Cultuurkaart 2011-2012.
- Cebeon, Uitgaven cultuur door de G35 en de provincies 2011-2013, augustus 2013 (rapport 591013 – 007).
- Cloïn, M. e.a., *Nederland in een dag. Tijdbesteding in Nederland vergeleken met die in 15 andere Europese landen*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2011).
- Crowdsourcing.org, Crowdfunding Industry Report: market trends, compositions and crowdfunding platforms (2012).

D /

- De Museumbrief. Samen werken, samen sterker. (10 juni 2013).
- Dekker, P en J. de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk* 5. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2009).
- Dienst Onderzoek en Statistiek, *Toerisme in Amsterdam en Regio 2010/2011*. Gasten en overnachtingen 2010 en hotels medio 2011.
- DSP-groep, Meer dan waar. De maatschappelijke waarde van Musea (2011).
- Duchamp, M., *The creative act* (1957), Paragraphic Books.
- Duijn van M. en J. Rouwendal, Cultureel erfgoed en het vestigingsgedrag van huishoudens. In *Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, vereffening en erfgoedbeleid*. Platform31, Den Haag (2013).

E /

- Elchardus, M. Self control as social control. The emergence of symbolic society. In *Poetics* 37 (2009).
- European Audiovisual Observatory, Focus 2013. World film market trends (2013).
- Eurostat Eurobarometer 278, Europese Commissie (2007).
- Evaluatie Boekstart, Stichting Lezen (2012).

F /

- Faqt.nl (red.), *Intelligentie, geluk en gezondheid. Wat de wetenschap zegt over de effecten van kunst en cultuur.* Amsterdam (2010).
- Film Facts and Figures of The Netherlands September 2013, Nederlands Filmfonds
- Fonds voor Cultuurparticipatie, *Er zit muziek in ieder kind. Vier jaar muziekeducatie op de kaart.* Utrecht (2013).

G /

- Gemeente Den Haag Marketing, Jaarverslag 2012, Den Haag Marketing.
- Gemeente Rotterdam, Historische Analyse Toeristische Barometer 2006 – 2011.
- Gemeente Utrecht, Bezoekcijfers Toerisme in de stad Utrecht (2012).
- Graauw, C. de, *Totaalanalyse aanvragen BIS cultuureducatie en talentontwikkeling*. Den Haag (2012).

H /

- Haalen, J. van en M. Kieft, *De canon in het basisonderwijs Utrecht.* Oberon, september 2012.
- HBO-monitor 2012.
- Heusden, B. van, *Cultuur in de Spiegel, naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs.* Rijksuniversiteit Groningen en Stichting Leerplanontwikkeling (2010).
- Horst, A. van der, en A. Maarschalkerweerd, *Regeling cultuurparticipatie provincies en gemeenten 2009-2012. Enquête 2011: uitkomsten.* DSP Groep, Amsterdam (2012).
- Hortulanus, R., M. Jonkers en D. Stuyvers, *Kunstbeoefening met ambitie. Naar een lokaal stimulerings-en faciliteringsprogramma voor kunstbeoefening door ouderen.* Landelijk Expertisecentrum Sociale Interventie (LESI), Utrecht (2012).
- Huysmans, F. en J. de Haan, *Het bereik van het verleden. Ontwikkelingen in de belangstelling voor cultureel erfgoed*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2007).
- Huysmans, F., *Van Woordjes naar wereldliteratuur; de leeswereld van kinderen van 7-15 jaar.* Stichting Lezen, Amsterdam en SIOB, Den Haag (2013).

I /

- IJdens, T. et al., Enquête Cultuureducatie 2006 onder rijksgesubsidieerde culturele instellingen. IVA Beleidsonderzoek en Advies, Tilburg (2007).
- In 't Veld J. en E. Gerdes e.a., *Economische ontwikkeling in de cultuursector, 2005-2012* (2013).
- Inspectie van het Onderwijs, *Over de volle breedte, stand van zaken met betrekking tot het onderwijsaanbod in het basisonderwijs*, Utrecht (2013).

J /

- Jans, M. e.a., *Muziek in ieder kind. Een evaluatie naar de waarnemingen, belevingen en waarderingen van leerlingen en scholen met de muziekeducatieve projecten.* IVA Beleidsadvies, Tilburg (2012).
- Jongenelen, S., Van mecenas tot minnaar. *Boekman 87 Draagvlak voor kunst*, zomer 2011.

K /

- Kortlever, D.J.M. en J.S. Lemmens, Relaties tussen leesgedrag en Cito-scores van kinderen. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, nr. 1 (2012).
- Kroeske, S. en J. Fictoor, *Exportwaarde van de Nederlandse populaire muziek 2011.* Buma Cultuur, Hilversum (2013).
- Kunstfactor, *Monitor Amateurkunst in Nederland 2009*. LKCA (2010).

L /

- Lazrak F. en J. Rouwendal, Cultureel erfgoed en waardeontwikkeling van vastgoed. In *Cultureel erfgoed op waarde geschat, Economische waardering, vereffening en erfgoedbeleid.* Platform31, Den Haag (2013).
- Ligtvoet-Janssen M.G.A E. e.a., *Kansen voor cultuureducatie. Visies van schoolbesturen in het primair onderwijs in Zuid-Holland op cultuureducatie.* Den Haag (2012).
- Linssen M. e.a., *Het cultuurhistorisch argument.* Projectbureau Belvedere (2009).
- LKCA, *Monitor Amateurkunst 2013: beoefenaars en voorzieningen* (2013, te verschijnen).
- Loon R. van, Binnenlands toerisme en cultureel erfgoed. In *Cultureel erfgoed op waarde geschat, Economische waardering, vereffening en erfgoedbeleid.* Platform31, Den Haag (2013).
- Lub, V., *Schoon, heel en werkzaam? Een wetenschappelijke beoordeling van sociale interventies op het terrein van buurtleefbaarheid*. Boom Lemma Uitgevers, Den Haag (2013).

M /

- Marlet, G. en J. Poort, *De waarde van cultuur in cijfers.* Atlas voor Gemeenten (2011).
- MCN, Muziekpodia en -festivals in Beeld 2011. Muziek Centrum Nederland (2012).
- Mieras, F., *Wat muziek doet met kinderhersenen.* Jeugd cultuurfonds Nederland (2010).
- Ministerie van OCW, Ministerie van VWS, Stichting RCOAK, Fonds Sluyterman van Loo, Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA), Fonds voor Cultuurparticipatie (FCP), VSBfonds, Vereniging Nederlandse Organisaties Vrijwilligerswerk *Convenant ouderen en cultuur* (2013).
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Cultuur in Beeld.* Den Haag (2012).
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Museumbrief: *Samen Werken, Samen Sterker*, Den Haag, 2013 (kamerstuk 32820 nr. 77)
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, visiebrief: *Cultuur beweegt*, Den Haag 2013 (kamerstuk 32820 nr.46.).
- Mol, S.E. en A.G. Bus, Een vroeg begin is het halve werk. De rol van vrijetijdslezen in de taal- en leesontwikkeling van kinderen en jongeren. In Schram, D. (red.), *Waarom zou je (nú) lezen?* Stichting Lezen, Amsterdam (2011).
- Museumcijfers 2011. Jaaruitgave Stichting Museana. Amsterdam (2012).

N /

- NBTC, *Toerisme in Perspectief* (2013).
- Nederlands Letterenfonds, Jaarverslag (2012).
- Noordman, Th. B.J. et al., *Amateurkunst & Publiek.* Adviesbureau Cultuurtoerisme, Utrecht (2011).
- Notten, N., *Parents and the media. Causes and consequences of parental media socialization*. Radboud Universiteit, Nijmegen (2011).

O /

- OECD Industry, Skills Strategy (2011).
- Onderwijsraad & Raad voor Cultuur, *Cultuureducatie: leren, creëren, inspireren!* Den Haag (2012).
- Oomen, C, P. Gramberg en M. Reinink, *Enquête cultuureducatie door instellingen 2010. Stand van zaken, ontwikkelingen en zicht op kwaliteit.* Oberon, Utrecht (2011).
- Oomen, C., et al. *Cultuureducatie in het primair en voortgezet onderwijs. Monitor 2008-2009.* Oberon/Sardes, Utrecht (2009).
- Oosterhuis, R., Review James S. Catterall Doing well and doing good by doing art. A 12 year National Study of Education in the visual and performing arts (Los Angeles, London 2009). In *Cultural Trends* (2012).
- Oosterhuis, R., Slimmer en succesvoller dankzij de kunst? In *Boekman 91 Kunst en onderzoek,* juni 2012.
- Oxford Economics, *Economic contribution of the Dutch film and audio-visual industry* (2013).

P /

- Palmer, R. et al., *European Cities and Capitals of Culture.* Palmer/RAE Associates (2004).
- Panteia Research in Progress, Brancheonderzoek BNA Conjuctuurmeting voorjaar 2013. In opdracht van Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten.
- Planbureau voor de Leefomgeving, *Wissels omzetten, bouwstenen voor een robuust milieubeleid voor de 21e eeuw* (2013).
- Podia 2011, cijfers en kengetallen. VSCD (2012).
- Polak N., Het publiek als financier, *Groene Amsterdammer*, 17 april 2013.

R /

- Raes, S.E.P. en B.P. Hofstede, *Creativiteit in kaart gebracht: Mapping document creatieve bedrijvigheid in Nederland.* Ministerie van OCW en EZ, Den Haag (2012).
- Richards G. en J. Wilson, The Impact of Cultural Events on City Image: Rotterdam, Cultural Capital of Europe 2001, In *Urban Studies* vol. 41, September 2004.
- Richards G., Cultural Tourism in the Netherlands, In *Cultural Tourism in Europa*, Atlas 2005.
- Riele W. te, D. Streep, N. El Maanni, Eindevaluatie DutchDFA, Programma Dutch Design, Fashion and Architecture. Berenschot (2013).
- Rutten P., De belofte van het creatieve dividend, in *Boekman 93 Creatieve industrie*, februari 2013.

S /

- Schilt-Mol, T. van, Muziekles op de basisschool: meer en beter? In *Jaarboek Actieve Cultuurparticipatie 2012*, Fonds voor Cultuurparticipatie, Utrecht (2012).
- Schuyt, T., B. Gouwenberg en R. Bekkers, *Geven in Nederland 2013 Giften, Nalatenschappen, Sponsoring en Vrijwilligerswerk* (2013).
- SCP, *Het bereik van de kunsten* (2000).
- SCP, Toerisme en Recreatie in cijfers 2012.
- Seijdel, J., *De waarde van de amateur.* Fonds BKVB, Amsterdam (2010).
- Sonck, N. en J. de Haan, *De virtuele kunstkar. Cultuurdeelname via oude en nieuwe media.* Thematische studie uit de reeks *Het Culturele Draagvlak.* Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag (2012).
- SPOT *Alles over tijd*, tijdbestedingsonderzoek 2012.
- State of the Field Committee, *Arts in healthcare: state of the field report.* Society for the Arts in Healthcare, Washington DC (2009).
- Stichting CJP, *Eindrapportage Cultuurkaart 2010-2011.* CJP, Amsterdam (2012).

T /

- Tepaske, E. T. et al., *De betekenis van kunst en cultuur in het dagelijks leven.* Motivaction, Amsterdam (2010).
- Timmermans, P. en S. Plantinga, Cultuureducatie in het basisonderwijs, TNS Nipo, Amsterdam (2012).
- TNS Political & Social, Flash Eurobarometer 370, *Attitudes of Europeans towards tourism*, maart 2013.
- Topteam Creatieve Industrie, *Creatieve industrie in topvorm*, Den Haag (2011).
- Twaalfhoven A., Inleiding, in *Boekman 77 Het belang van kunst* (2008).

V /

- VNPF, *Het grote poppodiumonderzoek*. Vereniging van Nederlandse Poppodia en Festivals, Amsterdam (2009).

W /

- We Are very impressed, Internationale faam voor leefstijl in verpleeghuis Hogeweyk, Zorgvisie magazine, juni 2013; Im Dorf des Vergessens, Die Zeit, 24 januari 2013
- Willems, K., Historie en erfgoed als marketinginstrument, in *Cultureel erfgoed op waarde geschat, Economische waardering, verefening en erfgoedbeleid*. Platform 31, Den Haag, (2013).
- Wils, J., *Muziek telt! Onderzoek naar behoefte en imago van muziekonderwijs bij het Nederlandse publiek (18 jaar en ouder)*. Veldkamp, Amsterdam (2010).
- Winkel van C., P. Gielen en K. Zwaan, *De Hybride Kunstenaar, de organisatie van de artistieke praktijk in het postindustriële tijdperk.* Expertisecentrum Kunst en Vormgeving, AKV (2012).
- Winner E., T.R. Goldstein en S. Vincent-Lancrin, *Art for Art's Sake? The Impact of Arts Education.* OECD (2013).

Websites /

- Amsterdamprijs: *http://www.amsterdamsfondsvoordekunst.nl/wat-wijdoen/amsterdamprijs- 2013/* (geraadpleegd op 3 oktober 2013)
- At5: *http://www.at5.nl/artikelen/103075/ook-klm-blij-met-heropening-rijksmuseum* (geraadpleegd op 23 juli 2013)
- CBS: *http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=80150NED&D1=0-3,5&D2=0,28-32&D3=11,16,21,26,31,36,41,46,51,56&HD=120305-1502&HDR=T&STB=G1,G2* (geraadpleegd op 22 augustus 2013):
- CBS: *http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/conjunctuur/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-052-pb.htm* (geraadpleegd op 19 augustus 2013).
- Cultuurparticipatie: *http://www.cultuurparticipatie.nl/reports/eindrapport_evaluatie_mik_-_versie_1_0.pdf* (geraadpleegd op 26 juni 2013)
- Daar geef je om: *http://www.daargeefjeom.nl/*
- Digitale Collectie Nederland: *http://www.digitalecollectienederland.nl/*
- En toen: *www.entoen.nu*
- European Film Awards: *http://www.europeanfilmawards.eu/en_EN/selection/films* (geraadpleegd op 3 oktober 2013)
- Federatie vrienden musea: *www.federatievriendenmusea.nl*
- Filmfestival San Sebastian: *http://www.sansebastianfestival.com/in/#_* (geraadpleegd op 3 oktober 2013)
- HBO-raad: *www.cijfer.hbo-raad.nl* (geraadpleegd op 18 juli 2013)
- Kunstfactor: *http://www.kunstfactor.nl/get/6783/2610/Cijfers-en-feiten-* (geraadpleegd op 21 augustus 2013)
- Leesmonitor: *http://www.leesmonitor.nu/newsitem/808/* (geraadpleegd op 23 mei 2013)
- Metro: *http://www.metronieuws.nl/regionaal/klm-vervoert-meer-toeristen-naar-amsterdam-na-heropening-rijksmuseum/SrZmen!yhuJJTJhoa8xQ/* (geraadpleegd op 18 juli 2013)
- Museum analytics: *http://www.museum-analytics.org/* (geraadpleegd op 1 augustus 2013)
- Museum Boijmans van Beuningen: *http://www.boijmans.nl/nl/416/*
- NBTC: *Http://www.nbtc.nl/nl/homepage/artikel/toptentoonstellingen-holland-art-cities-leveren-ruim-1-miljard-aan-bestedingen.htm* (geraadpleegd op 29 juli 2013)
- New Com: *http://www.newcom.nl/socialmedia* (geraadpleegd op 10 juli 2013)
- Nos: *http://nos.nl/artikel/506191-300000-bezoekers-rijksmuseum.html* (geraadpleegd op 23 juli 2013)
- Spot: *http://www.spot.nl/onderzoek/tijdbestedingsonderzoek* (geraadpleegd op 8 augutus 2013)
- Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek: *http://www.cpnb.nl/*
- Stichting Lezen en Schrijven: *http://www.lezenenschrijven.nl/*
- Volkskrant: *http://www.volkskrant.nl/vk/nl/3360/musea-en-galerieen/article/detail/2845764/2011/08/11/Holland-Art-Cities-brengt-1-miljard-op.dhtml* (geraadpleegd op 29 juli 2013)
- Wat werkt in de wijk: *www.watwerktindewijk.nl*

2013 / CULTUUR IN BEELD /

/ Colofon

- ***Dit is een uitgave van***
  Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

- ***Tekst***
  Directoraat-generaal Cultuur en Media

- ***Vormgeving en opmaak***
  STROES.INFO

- ***Fotografie***
  p.12, 19 / Freekje Groenemans voor zorgorganisatie Archipel
  p.15 / Dendermonde Heuvelink
  p.17 / Rinie Boon
  p.23 / Museum Rotterdam
  p.29 / Remke Spijkers
  p.34 / Passie In Beeld | Jelle Ijntema
  p.56 / Arie de Leeuw
  p.64 / Ella Tilgenkamp
  p.84 / David Jablonowski - Prosumer. De Ateliers Debut Series supported by Outset Netherlands, Gemeentemuseum Den Haag, zaaloverzicht, 2013. Foto: Gerrit Schreurs.
  p.106 / van Eyck Academie

- ***Druk***
  Zalsman B.V., Zwolle

November 2013

Aan de inhoud van deze publicatie is de grootste zorg besteed. In deze brochure zijn gegevens samengebracht van de grote steden, de rijkscultuurfondsen en het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. De cijfers zijn indicatief. Voor eventuele onjuistheden kan geen aansprakelijkheid worden aanvaard, noch kunnen deze aan publicatie rechten worden ontleed.

CULTUUR / 2013 / CULTUUR IN BEELD

Deze brochure is een uitgave van:

Ministerie van Onderwijs, Cultuur
en Wetenschap
Postbus 16375 | 2500 BJ Den Haag

© Rijksoverheid | November 2013